

KRZYSZTOF PIETKIEWICZ
INSTYTUT WSCHODNI UAM

DYPLOMATYKA AKTÓW CARÓW MOSKIEWSKICH Z XVII WIEKU W ZBIORACH BIBLIOTEKI KÓRNICKEJ

Przedmiotem analizy z punktu widzenia dyplomatyki jest trzynaście różnego znaczenia i proveniencji aktów wystawionych w imieniu carów moskiewskich, a znajdujących się w zbiorach Biblioteki Kórnickiej. Wbrew tytułowi, który nawiązuje do konferencji naukowej otwierającej wystawę wymienionych dokumentów (zorganizowanej w Kórniku 19 listopada 2018 roku), krytyce poddane zostały dokumenty z lat 1576–1707. Wszystkie one należą do kategorii listów (fr. *lettres*) w sensie zachodnim, natomiast uczony rosyjski Siergiej Kasztanow w swoim schemacie klasyfikacji *akt*, czyli dokumentów rosyjskich, kategorii tej nie wprowadza¹. Wśród analizowanych dokumentów jest siedem dyplomów wystawionych w imieniu carów. Są to dwa oryginalne listy cara Michała Fiodorowicza Romanowa: mandat polecający bojarom dokonanie delimitacji granicy

---

¹ W dawnej nomenklaturze ruskiej *list* – лист oznacza kartę, pismo, zatem wszelkiego rodzaju dokument. Natomiast Siergiej Kasztanow (Сергей М. Каштанов, *Русская дипломатика*, Москва 1988, s. 150–154) posługuje się pojęciem aktów, które dzieli na publiczno-prawne, publiczno-prywatne i prywatne; przy tym wśród aktów władz świeckich (*акты светских властей*), w tym pism carów należących do kategorii aktów publiczno-prawnych (*публично-правовые акты*), odrębnej kategorii listów do władców obcych nie wyróżnia. Szerzej przedstawiam problemy dyplomatyki rosyjskiej w książce: K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska*, Warszawa 2015, rozdz. IX, s. 387–423.

z Rzeczpospolitą z 1634 roku i list w podobnej sprawie do Władysława IV z 1645 roku; cztery dyplomy cara Aleksego Michajłowicza: list do Władysława IV z wiadomością o śmierci cara Michała z 1645 roku oraz trzy listy do prymasa Mikołaja Prażmowskiego – dwa z 1668 roku w związku z abdykacją Jana Kazimierza i trzeci z 1669 roku zawierający propozycję zawarcia pokoju i sojuszu. Ostatnim jest oryginalny mandat cara Piotra I dla dygnitarzy rosyjskich do rozmów z przybyłą w lutym 1707 roku do Żółkwi delegacją przywódców konfederacji sandomierskiej po abdykacji Augusta II.

Oprócz listów wystawionych w imieniu carów Biblioteka Kórnicka jest właścicielem dwóch oryginalnych listów z lat 1634 i 1645 wystawionych przez komisarzy moskiewskich prowadzących akt delimitacji granicy litewsko-moskiewskiej oraz zaprzysiężenia dokonanego wyznaczania granicy przez komisarzy obu stron z roku 1635. Z 1669 roku pochodzi wspólny list posłów cara Aleksego i komisarzy Rzeczypospolitej do hetmana Piotra Doroszenki. Omawiany zbiór niezwykle wzbogaca poszyt 40 kart zawierający 10 stanowisk negocjacyjnych przedstawionych przez stronę rosyjską posłom Rzeczypospolitej w trakcie rokowań moskiewskich z przełomu 1671 i 1672 roku. Wymienione oryginalne dokumenty pozwoliłem sobie uzupełnić o, znany z kopii moskiewskiej, list cara Iwana Groźnego do Panów Rady koronnej i litewskiej z 1576 roku. Kopia odbiorcy tego dokumentu, rozszerzona o wykaz tytułów panów oraz warunki, na jakich car Iwan Groźny zgadzał się objąć tron polski, jest także własnością Biblioteki. Warto podkreślić, że na dyplomach z lat 1634, 1645 i 1707 zachowały się dość rzadkie cztery odciski pieczęci carskich. W sumie przechowywane w Bibliotece Kórnickiej rękopisy tworzą dość szeroki zbiór, reprezentatywny dla dyplomatyki moskiewskiej końca XVI i XVII wieku, zachowujący zarówno tradycyjne formy dokumentu, jak i elementy świadczące o próbach ich unowocześnienia. Oczywiście o kształcie listu Iwana Groźnego z 1576 roku nie możemy mówić, ale wśród pozostałych wyróżniają się dwie formy: tradycyjna, tzw. *stołbiec* (zwój), czyli szereg wąskich uzyskanych z pocięcia kartki wzdłuż na trzy części pasków papieru – zapisanych pionowo i połączonych sklejek zwanych *sstawami*, oraz typowy dyplom – karta papieru lub pergaminu mająca formalne cechy zgodne z rosyjską tradycją kancelaryjną.

W państwie rosyjskim XVI–XVIII wieku nie było jednej centralnej kancelarii monarszej, jakie znamy z innych państw europejskich od średniowiecza. Szybko rozwijającym się na przełomie XV/XVI wieku Wielkim Księstwem Moskiewskim pierwotnie zarządzały instytucje zajmujące się osobistym gospodarstwem

i własnością wielkiego księcia – Dwór i Skarb². Już pod koniec XV wieku na dworze pojawiły się specyficzne dla Moskwy prikazy. Były to swego rodzaju sekretariaty tworzone wraz z „przebudową organów wielkksiążęcego zarządu własnością osobistą, którym dodano szereg funkcji zarządczych o znaczeniu państwowym”³. W prikazach sprawy prowadzili pisarze tytułowani diakami i ich pomocnicy – poddiacy. Nie było formalnych kierowników, poszczególnymi kwestiami zajmowali się delegowani przez władcę bojarzy. Prikazy, wyodrębnione ze skarbu wielkksiążęcego, a pełniące rolę kancelarii monarszej, powiększały zakres spraw, którymi się zajmowały, wraz ze rozrastającymi się funkcjami państwa. Niestety niewiele wiadomo o rozwoju tych form kancelarii ze względu na ubogi zasób zachowanych dokumentów oraz mało precyzyjny podział kompetencji między poszczególnymi urzędami wyłaniającymi się z Dworu⁴.

Wiadomo, że za politykę zagraniczną Moskwy odpowiadał Prikaz Poselski, urząd centralny istniejący zapewne od przełomu XV/XVI wieku, źródłowo potwierdzony od 1549 roku. Zajmował się on przyjmowaniem i odprawianiem posłów zagranicznych, organizował poselstwa moskiewskie wysyłane za granicę, prowadził negocjacje, gromadził dokumentację poselstw wysyłanych i przyjmowanych, a także zbierał pieniądze i wykupywał jeńców wojennych. Prikaz ten zarządzał również południowym pograniczem, w tym tamtejszym osadnictwem kozackim. Pod koniec XVII wieku dodatkowo gromadził przekłady z prasy zagranicznej dla cara i aparatu państwowego. Przy Prikazie Poselskim istniało archiwum i biblioteka gromadząca rosyjskie oraz zagraniczne księgi (rękopiśmienne i drukowane), a także funkcjonowała pracownia artystyczna wykonująca ozdobne rękopisy. Jedną z najważniejszych funkcji Prikazu Poselskiego było prowadzenie ksiąg poselskich, bardzo dokładnie dokumentujących stosunki dyplomatyczne Moskwy z zagranicą oraz ludami później podbitymi przez Imperium Rosyjskie⁵. W księgi wpisywano kopie całej dokumentacji poselstw wysyłanych i przyjmowanych, wraz z treścią prowadzonych rozmów dyplomatycznych. W Rosyjskim

² Дмитрий В. Лисейцев, Николай М. Рогожин, Юрий М. Эскин, *Приказы Московского государства XVI–XVII вв., Словарь-справочник*, Москва – Санкт-Петербург 2015, s. 12.

³ Tamże s. 9, za Алексей К. Леонтьев, *Образование приказной системы управления в русском государстве*, Москва 1961, s. 32.

⁴ Walerij L. Stiepanow, *Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska – zasadnicze etapy i tendencje rozwoju (XVII–początek XX wieku)*, 1. *Połowa XVI–XVII wieku – służąca (służilaja) biurokracja*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. IV, cz. 1, red. Artur Górak, Krzysztof Latawiec i Dariusz Magier, Lublin – Siedlce 2011, s. 41–45.

⁵ Tamże, *Посольский приказ*, s. 132–137.

Państwowym Archiwum Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов – РГАДА) w Moskwie przechowywanych jest 610 takich ksiąg zawierających dokumentację stosunków z 17 państwami (Polska w tym archiwum występuje łącznie z Wielkim Księstwem Litewskim – jest to 255 ksiąg z lat 1487–1701) i 156 ksiąg akt dotyczących stosunków z ludami później podbitymi przez Imperium Rosyjskie⁶.

Obok *Prikazu Poselskiego* pewien wpływ na sprawy zagraniczne miał także *Prikaz Pieczatnyj*, prowadzony przez pieczętnika (*печатник*), odpowiedzialnego za strzeżenie pieczęci. Był nim diak początkowo pracujący w *Prikazie Skarbowym* (*Казенный приказ*), później wyodrębniony w osobny urząd. Zadaniem *pieczętnika* było rejestrowanie wszystkich dokumentów wydawanych przez aparat państwa, a ze względu na wagę spraw zagranicznych *Prikaz Pieczatnyj* często pozostawał pod wspólnym zarządem z *Prikazem Poselskim*⁷.

Pismo. Moskiewski skoropis XVII wieku

Najstarszy z analizowanych dokumentów – sporządzona w kancelarii litewskiej kopia listu cara Iwana IV Groźnego z 1576 roku – jest późniejszy zaledwie o ćwierćwiecze od potwierdzonego utworzenia *Prikazu Poselskiego*. Z punktu widzenia formalnego zewnętrzny kształt listu nie jest oczywiście znany, ale jego formuły stanowią materiał porównawczy dla siedemnastowiecznych dyplomów, będących istotą zbioru kórnickiego. Nie ma on także znaczenia pod względem paleograficznym. Napisany jest drobnym skoropisem ruskim, charakterystycznym dla kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego drugiej połowy XVI wieku. Wszystkie pozostałe dokumenty napisane są typowym dla XVII wieku kaligraficznym, bardzo starannym skoropisem moskiewskim⁸. W piśmie tym trudno dostrzec jakieg

⁶ *Обзор посольских книг из фондов коллекций, хранящихся в ЦГАДА (конец XV–начало XVIII в.)*, сост. Николай М. Рогожин, Москва 1990.

⁷ Дмитрий В. Лисейцев, Николай М. Рогожин, Юрий М. Эскин, *Приказы Московского государства...*, s. 119–123.

⁸ Nie można niestety wskazać dobrego podręcznika, pozwalającego na poznanie tego typu pisma. Mamu zaledwie dość skromne w formie poradniki dla archiwistów, klasyczny kurs Iwana Bielajewa (Иван Беляев, *Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII столетий*, Москва 1907 [2 wyd. 1911]); wznowione w latach 70. XX wieku w jednym podręczniku wcześniejsze prace Sergieja Gadziackiego z 1940 i Aleksandry Nikołajewej z 1959 roku (Сергей Гадзяцкий, Александра Николаева, *Русская скоропись XV–XVIII вв.*, Москва 1974) oraz najnowszy podręcznik Ludmiły Gorodiłowej, skoncentrowany na użytkowych odmianach skoropisu (Людмила Городилова, *Русская скоропись XVII века*, Хабаровск 2000). Krzysztof Pietkiewicz, *Paleografia ruska*, Warszawa 2015, s. 249 i n.

wyróżniające się cechy indywidualne, niemniej w ramach posiadanego materiału można dostrzec pewne różnice chronologiczne.

Pismo obu dokumentów napisanych na zwojach nosi cechy klasycznego skoropisu moskiewskiego używanego przez cały wiek XVI i XVII o maksymalnym zaznaczeniu okrągłych linii liter. W piśmie tym nadal stosowano liczne znaki akcentowe przy całkowitym braku znaków przestankowych, z zastosowaniem jednak przerw międzywyrazowych z wyjątkiem przyimków, spójników i partykuł, które nadal pisano łącznie, co powoduje, że podział na zdania jest zależny od rozumienia tekstu przez czytelnika. W dokumentach nr 3 i 5 przerwy międzywyrazowe zastosowano niekonsekwentnie. Przykładowo początek tytułu carskiego, zajmujący 2 wiersze, to nieprzerwany ciąg liter, części słowa przenoszone są do następnego wiersza bez zaznaczenia. Inną charakterystyczną cechą jest zmienna wielkość liter niemająca uzasadnienia. Ciekawym przykładem jest w dokumencie 3, w wierszu 23/24, słowo *великого* (*wielikogo*) zapisane następująco: *BeЛуKoГо*. Pismo ma charakter swobodny, litery są wyraźne, w zasadzie stawiane oddzielnie, szeroko, ligatury są stosunkowo rzadkie, jak i charakterystyczne dla tego pisma litery nadpisane (wyniesione ponad wiersz), niekiedy tak liczne, że Michaił Tichomirow i Anatolij Murawiew pisali o nich, że czynią one wrażenie dodatkowego wiersza⁹. Równie staranne jest pismo dokumentu nr 5, którego litery są jeszcze bardziej okrągłe i starannie osobno stawiane.

W tym sensie skoropis kancelarii monarszej bliski jest półustawu, pisma starszego potem stosowanego przy przepisywaniu ksiązek. W dokumentach kórnickich spotykamy trzy nieco odmienne rodzaje tego skoropisu. Pierwszy, najszerszej tu reprezentowany (dok. nr 2, 4, 8, 9, 10, 11, 12), to pismo kaligrafowane cienkim piórem.

Litery stosunkowo wąskie, o załamaniach pod kątem prostym lub ostrym, stawiane są pionowo, przy wyrazistych, często fantazyjnie wygiętych pionowych końcówkach liter daleko wybiegających poza linię pisma, co robi wrażenie elegancji. Jego odmianą (dok. nr 7) jest pismo identyczne pod względem kształtów liter, ale pisane grubszym piórem. Powoduje to odczucie większej gęstości i mniejszej przejrzystości, choć stawianie osobno każdej litery czyni pismo dla wprawnego oka doskonale czytelnym. Nowe cechy wnosi trzeci rodzaj elegancznego skoropisu kancelarii carskiej widoczny w dok. nr 6 z 1645 roku. Pod względem kształtu liter nie różni się od jemu współczesnych, ale pismo ma charakter

⁹ Михаил Н. Тихомиров, Анатолий В. Муравьев, *Русская палеография*, Москва 1966.

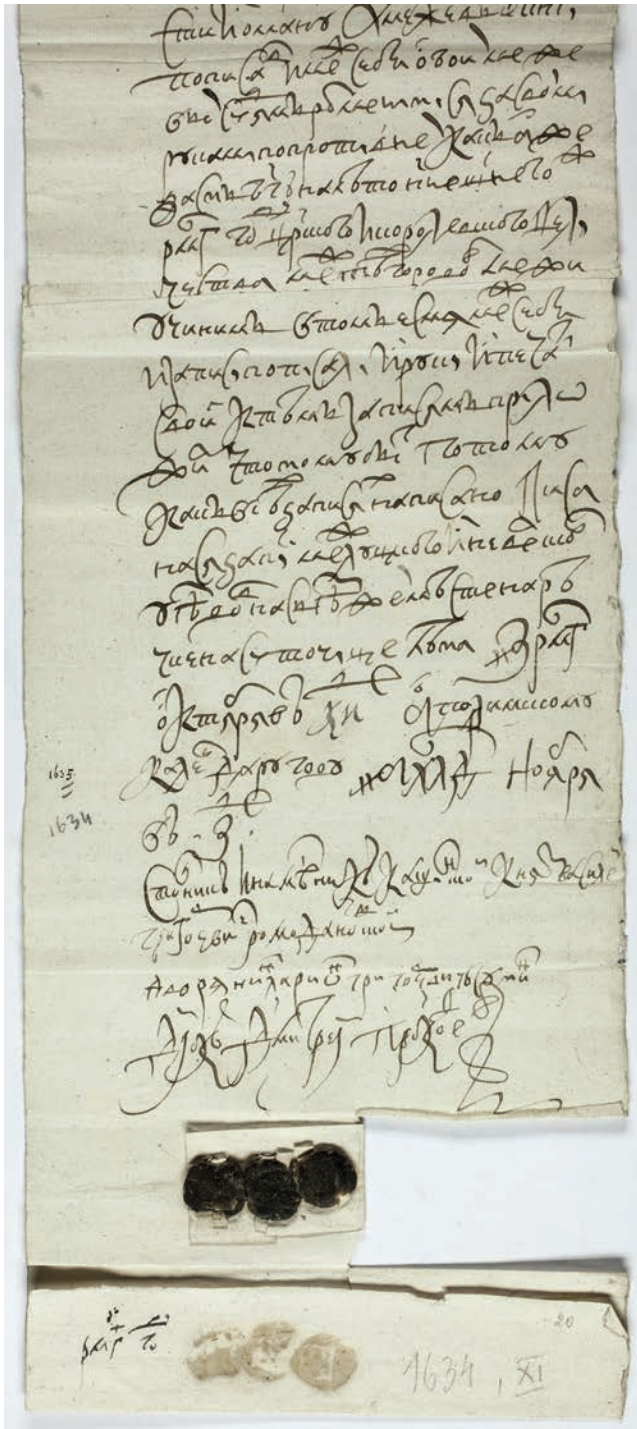
przejrzyste, litery proporcjonalnie niższe i luźniej stawiane układają się w szerzej rozstawione wiersze, co stanowi jakby wstęp do pisma zrodzonego dopiero na przełomie XVII/XVIII wieku, reprezentowanego w dok. nr 13. Pismo tego ostatniego dokumentu jest równie przejrzyste, litery stawiane są osobno. Litery małe i duże pojawiają się obok siebie, choć jeszcze nie ma reguł ich stosowania.

Zwoje (*stołbce*)

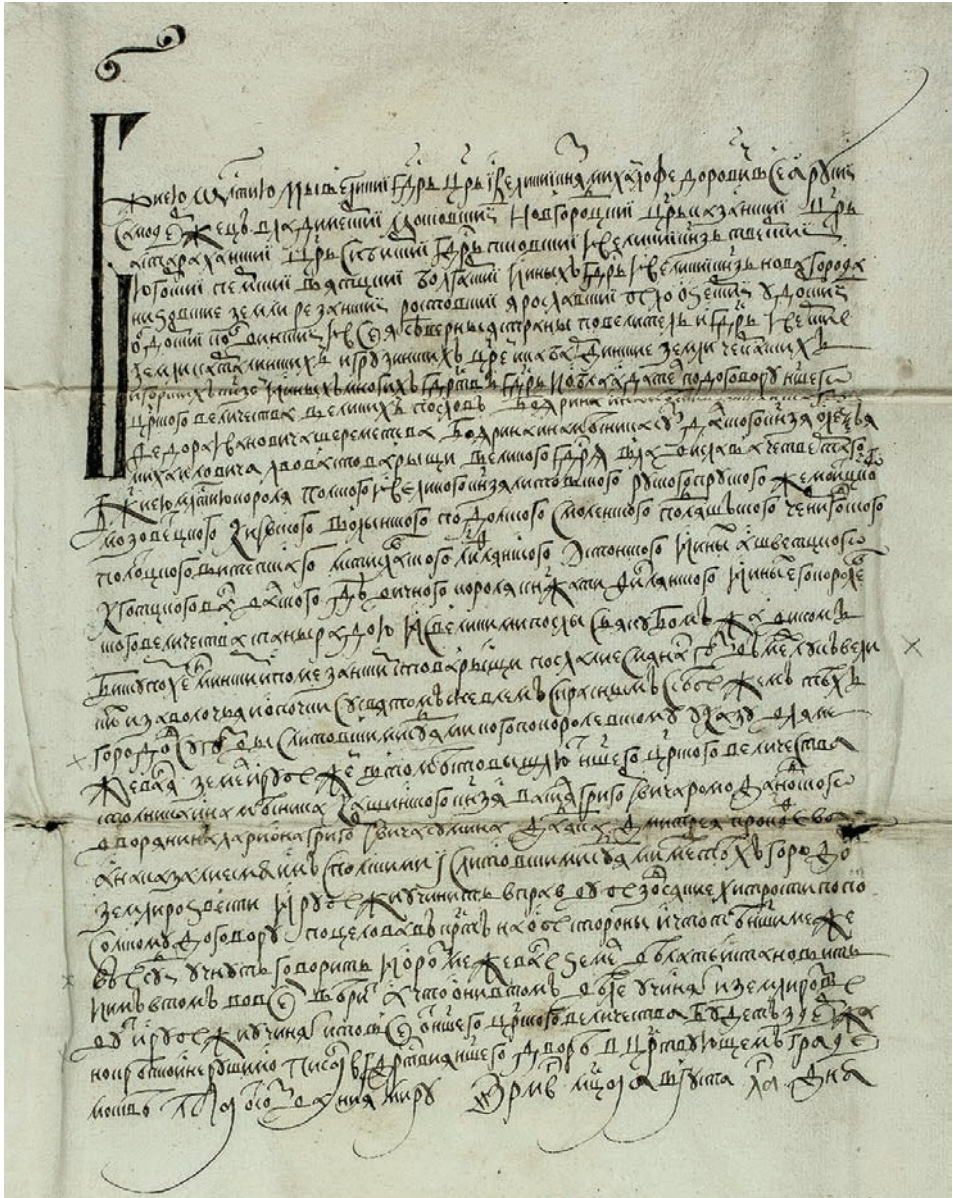
W zbiorach Biblioteki Kórnickiej ten rodzaj dokumentu reprezentują dokumenty nr 3 i 5. Pierwszy z nich napisany jest na pasku papieru o długości 123 i szerokości 15 cm. Taki pasek uzyskiwano poprzez podział karty papieru in folio, zwykle o wymiarach 34×45 cm, czyli rozwiniętego arkusza 70×45 cm, który cięto w poprzek na trzy paski o długości około 34 cm i szerokości 15 cm. Zwoje funkcjonowały w Rosji do czasów Piotra I, gdy ten, rozporządzeniami wydanymi w latach 1700–1702, zakazał ich używania. Dokument nr 3 o długości 123 cm został napisany na czterech nierównych sklejkach długich na 25–34 cm. Z kolei dokument nr 5, o długości 149 cm i szerokości 15,1 cm, składa się z dwóch części. Pierwsza, napisana cienkim piórem, przejrzystym pismem, sklejona została z trzech pasków o długości około 30–31 cm, po czym następuje część pisana szerszym piórem, ciemniejszym atramentem, złożona z dwóch pasków o długości około 31 i 24 cm. Drugi dokument jest listem niewierzytelnym (mającym zapewne roboczy charakter), zwracającym się bezpośrednio do wymienionego na odwrocie adresata. Pisano zapewne na pojedynczych paskach, a następnie je sklejało, bo w miejscach zespolenia sklejki często nachodzą na siebie, zasłaniając części liter ostatniego wiersza. Czasem miejsca zespolenia noszą ślady ponownego klejenia, a pisane ponownie, na już sklejonym długim pasku, litery nie pasują do siebie przesunięte o ułamki milimetra.

Dyplomy

Wielkość omawianych dyplomów w większości różniła się od wielkości kart użytych do tworzenia zwojów. Z wyjątkiem dokumentu nr 4 o wymiarach $42,7 \times 32,8$ cm (co, biorąc pod uwagę przycinanie i ubytki, zbliża go do standardowego rozmiaru kartki in folio 34×45 cm), pozostałe pisano na papierze o standardowych wymiarach in folio około 43×53 cm. Taki wymiar ma poszyt (dokument nr 12) stworzony ze złożonych na połowę kart o wymiarach $43 \times 26,5$ cm. Pozostałe dyplomy długością lub szerokością zbliżają się do tych wymiarów, trzeba jednak brać pod uwagę przycinanie kart do pożądanej wielkości po napisaniu i ozdobieniu tekstu oraz przyłożeniu pieczęci.

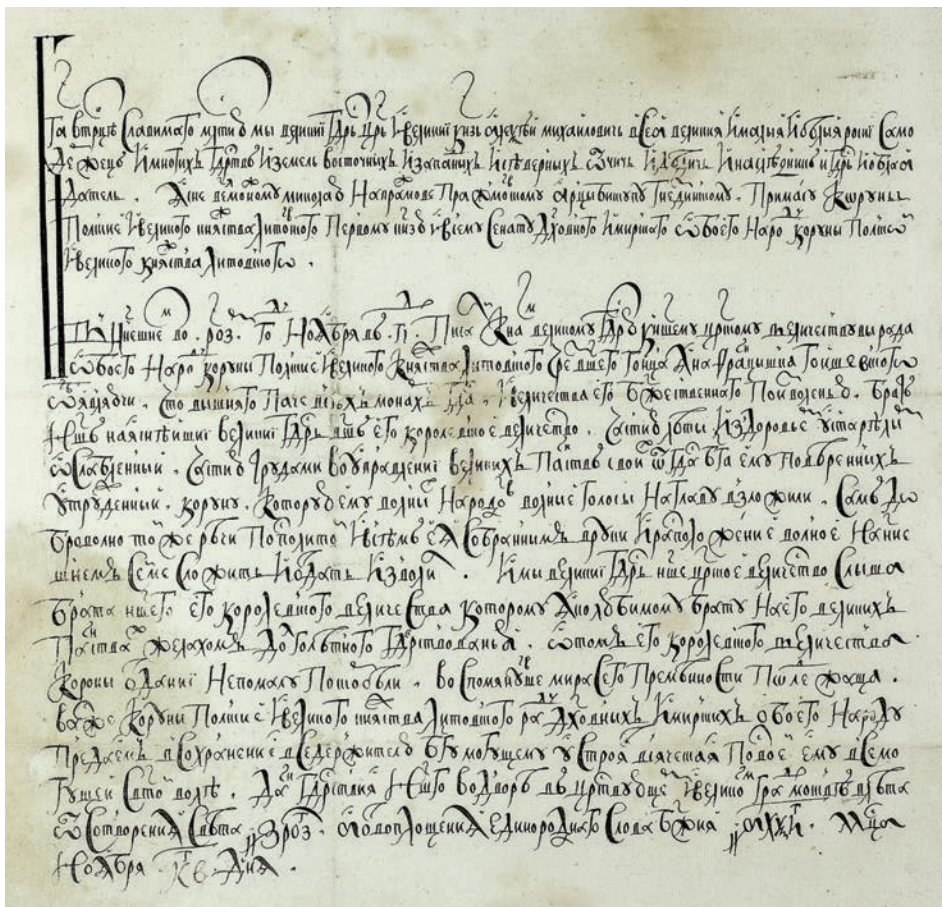

Il. 1. Dok. 3, końcowy fragment, BK 1595, k. 52d. Fot. Z. Nowakowski

Il. 2. Dok. 2. Skoropis moskiewski z 1634, BK 1595, k. 48. Fot. Z. Nowakowski

II. 3. Dok. 8. Skoropis moskiewski z 1668, BK 296, k. 3. Fot. Z. Nowakowski

II. 4. Dok. 11. Podpisy oryginalne dygnitarzy moskiewskich z 1669, BK 296, k. 5. Fot. Z. Nowakowski

Il. 6. Dok. 7. Inicjał i ornament roślinny z 1645, BK 296, k. 1. Fot. Z. Nowakowski

Il. 7. Dok. 10. Wysmakowany ornament roślinny z 1669, BK 296, k. 6. Fot. Z. Nowakowski

Dwa dyplomy cara Michała Romanowa (dok. nr 2 i 6) to pięknie wykonane dokumenty, różniące się jednak zdobnictwem i starannością pisma. Dowodzi to, że kancelaria carska nadawała kształt i dodawała ornament do dyplomów w zależności od przypisanej im rangi. W pierwszym dokumencie, o wymiarach 49,5 × 40,5 cm, uderza stosunkowo mała kolumna pisma o wymiarach zaledwie około 23 × 20 cm przy bardzo szerokich marginesach i bardzo wysokim, dziesięciocentymetrowym inicjale. Drugi dyplom Michała Romanowa, o wymiarach 53 × 41,4 cm, jeszcze bardziej wysmakowany, ozdobiony od góry zastawką w stylu bizantyjskim z ornamentem roślinnym, zwieńczoną zamkniętą koroną i pierwszym słowem napisanym więzią (ornamentem literowym), również został spisany w wąskiej kolumnie, zajmującej niewiele ponad połowę szerokości karty.

Podobnie ozdobione ornamentem roślinnym są dwa dyplomy cara Aleksego Michajłowicza. Pierwszy (dok. nr 7), o wymiarach 51,8 × 35,7 cm, powstał tuż po objęciu przez niego tronu w 1545 roku i jest wyraźnie pokrewny z poprzednim (dok. nr 6). Zdobi go zastawka w tym samym bizantyjskim stylu roślinnym, ale wyższa i bogaciej zdobiona. Ponadto po obu stronach jako marginalia mamy stylizowane gałązki kwiatów. Tekst otwiera ogromny, sięgający połowy kolumny, inicjał (litera M) o ornamencie roślinnym. Niestety dyplom jest poważnie uszkodzony. Podczas konserwacji braki uzupełniono masą papierową, ale tekst części środkowej, złożony dość przypadkowo z ocalałych fragmentów, jest niemożliwy do dokładnego odczytania; nieczytelne są także niektóre wiersze w miejscach złożeń.

Inny styl ornamentacji przedstawia sobą zastawka dokumentu nr 10. Wraz z tworzącymi marginalia gałązkami kwiatów reprezentuje tzw. styl starodrukowy z dużymi czarno-białymi liśćmi i owocami, całość zwieńczona jest zamkniętą koroną z prostym krzyżem. Ten dyplom o wymiarach 51,2 × 38,2 cm ma szeroką, zajmującą prawie cały arkusz kolumnę tekstu. W pokrewnej, choć skromniejszej stylistyce sporządzone są dyplomy 9 i 11. Ozdobione jedynie inicjałami, spisane zostały na dużych kartach o długości około 51 i szerokości około 40 cm, bez dbałości o równe marginesy i proporcjonalne rozmieszczenie kolumny tekstu, a raczej z chęcią przekazania treści aktu.

Inwokacje

Werbalne inwokacje w przedstawianych dokumentach są w większości niezwykle skromne. W dziesięciu na trzynaście badanych dokumentów są to jedynie wskazania (w dwóch wersjach) na boskie pochodzenie władzy, albo „Z Bożej łaski

[My wielki gosudar]” (dok. nr 2, 6)¹⁰, także gdy wystawcami są reprezentujący cara posłowie, negocjatorzy i komisarze (dok. nr 3, 4, 5, 10, 12), albo „Z łaski Boga w Trójcy wysławianego...”¹¹. Niewielką odmianę stanowi inwokacja dokumentu Piotra I z 1707 roku, brzmiąca: „Z łaski najpomocniejszego Boga...”¹². Tego typu inwokacje pojawiają się w dokumentach kancelarii wielkich książąt moskiewskich w pierwszej połowie XV wieku i są powszechnie stosowane aż do pierwszych dekad XVIII wieku¹³.

Tylko w trzech dokumentach mamy do czynienia z bardziej rozbudowanymi tekstami inwokacji. Stosowano je w kancelarii moskiewskiej w uroczystych dokumentach kierowanych do władców europejskich. Tekst, napisany w języku cerkiewnosłowiańskim, nawiązuje pośrednio do słów Jezusa (J. 14, 27): „Pokój zostawiam wam, pokój mój daję wam. Nie tak jak daje świat, Ja wam daję”. W dość dowolnym tłumaczeniu na współczesny język polski, w którym nie wszystkie subtelności dawnego języka można oddać, inwokacja ta brzmi: „Dzięki miłosierdziu i łasce Boga naszego, w nich że nawiedzi nas światłość z wysoka (Chrystus z niebios), aby skierować nogi nasze na drogę pokoju, z tego bowiem Boga naszego w Trójcy wysławianego łaski, My...”¹⁴. Ta inwokacja otwiera list Iwana Groźnego z 1576 roku, w tej samej formie wpisana jest do listu cara Michała Romanowa z 1645 roku, gdzie napisano ją złotem. Ta sama inwokacja otwiera list Iwana IV Groźnego do króla duńskiego Fryderyka II z 1573 roku, dwa listy do panów polskich i litewskich ze stycznia 1576 roku oraz cara Fiodora z 1584 roku¹⁵ i Iwana IV z roku 1581 do królowej angielskiej Elżbiety I¹⁶. Późniejszego użycia tej inwokacji (poza listem, który car Aleksy Michajłowicz tuż po objęciu tronu skierował do Władysława IV z propozycją zawarcia nowego pokoju, dok. nr 7) nie udało się potwierdzić.

¹⁰ *Божию Милостию [Мы Великий государь]...*

¹¹ *Бога в Троице славимаго милостию [Мы великий государь]...*

¹² *Божьею постышествующею милостию...*

¹³ Materiał porównawczy czerpiemy z wielotomowego wydawnictwa akt wystawionych przez władców ruskich: *Собрание государственных грамот и договоров*, ч. 1–4, Москва 1813–1826, ч. 5, 1894; są to najczęściej odwołania do łaski Boga i Matki Bożej Przczystej (*милостию Божию и пречистыя его Матери*).

¹⁴ *Милосердия ради милости Бога нашего, в них же посети нас восток свыше, во еже направити ноги наша на путь мирень, сего убо Бога нашего в Троице славимаго бога нашего милостию, мы...*

¹⁵ *Собрание государственных грамот и договоров*, ч. 5, Москва 1894, nr 123, 124, 125, s. 154–157, nr 139, 140, s. 185–186

¹⁶ *Хрестоматия по истории СССР*, т. 1, *С древнейших времён до конца XVII века*, сост.: Владимир И. Лебедев, Михаил Н. Тихомиров, Владимир Е. Сыроечковский, Москва 1951, s. 361.

Drugą rozbudowaną inwokację znajdujemy w liście cara Aleksego skierowanym do senatorów Rzeczypospolitej 16 stycznia 1669 roku, po abdykacji Jana Kazimierza, również zawierającym propozycje pokojowe. W niezwykle skomplikowanej sytuacji, niepowodzeniu kolejnych prób przekształcenia rozejmu andruszowskiego w trwały traktat pokojowy, także ta inwokacja odwołuje się do Słowa Bożego, choć język cerkiewnosłowiański nosi już wyraźnie rosyjskie cechy: „Boga niezmiennie jaśniejącego w trzech osobach jedynie istotnego przedwiecznego dobra wszelkiego sprawcę dawcę światła, który z łaski swojej całemu rodowi ludzkiemu pokój był darował, a to dobre dzieło powszechnie głosząc. My...¹⁷”.

Intytulacje

W tytulaturze władców moskiewskich niezmiennie przez cały wiek XVI i XVII, aż do pierwszych dekad wieku XVIII, występują trzy określenia – gosudar, car i wielki książę. Wiążą się one z przekształceniami ustrojowymi państwa moskiewskiego, które wyłoniło się jako dzielnica Wielkiego Księstwa Włodzimierskiego i w XIV wieku zdominowało, przy poparciu chanów Złotej Ordy, całą Ruś zależną od Tatarów. To pozwoliło przyjąć władcom Moskwy tytuł wielkoksiążęcy. Z kolei przyjęcie tytułu carskiego w historiografii wiąże się zwykle z polityką centralizacyjną na Rusi północno-wschodniej prowadzoną od końca XV wieku przez Iwana III, który poprzez małżeństwo z potomkinią bizantyjskich Paleologów nawiązał do tradycji cesarskich. Faktycznie tytuł „car” do języków słowiańskich trafił jako kalka jednego z tytułów cesarzy rzymskich (*Imperator Caesar*). Jako pierwszy w formie „car” użył go w X wieku książę bułgarski Symeon I. W kronikach ruskich określenia „car” lub „cesar” używano w odniesieniu do chanów Złotej Ordy, a po jej rozpadzie do władców wszystkich chanatów tatarskich. Iwan III i jego syn Wasyl III tytułu carskiego używali sporadycznie. Oficjalnie przyjął go Iwan IV Groźny w trakcie koronacji w 1547 roku, co potwierdził patriarcha konstantynopolitański Ioasaf II i sobór Kościoła wschodniego w specjalnym dyplomie z 1560 roku¹⁸.

¹⁷ *Бога в трехъ присно сиятельныхъ ипостасехъ едино сушинаго пребезначальнаго блага всехъ виновнаго светодавца имъ же вся быша человеческому роду миръ дарующаго милостию, и сие благодаяние повсюду известуя.*

¹⁸ Олег Г. Ульянов, *Венчание на царство Владимира Святого и утверждение царского титула Ивана Грозного в грамоте Константинопольского патриарха Иоасафа II*, [w:] *Историк и общество. Исторический факт и политическая полемика. Сборник статей*, ред. Марина П. Айзенштат, Москва 2011, s. 80–97.

Z oddaniem w języku polskim tytułu *gosudar* jest problem, bowiem użycie każdego z stosowanych w polszczyźnie odpowiedników – „pan, władca, monarcha, gospodar” – niesie w sobie odcienie semantyczne niezgodne z duchem oryginału rosyjskiego. Natomiast pochodne od niego pojęcie „gosudarstwo – państwo” jest jedynym polskim odpowiednikiem słownikowym¹⁹. Kwestię tytułu *gosudar* rozwiązał językoznawca węgierski Andrasz Zoltan, który dowiódł, że słowo to pochodzi od polskiego „gospodarz”. Słowa tego użył jako pierwszy Kazimierz Wielki po zajęciu Rusi Halicko-Wołyńskiej. W dokumentach pisanych po rusku pojawiło się określenie *господарь Руское земли* jako odpowiednika tytułu *dominus terre Russie*. Tytuł ten, będący transkrypcją określenia „gospodarz Ruskiej ziemi” (zgodnie z ruską fonetyką, która nie znała ówczesznie dźwięku g) wymawiano *hospodar*, był zdaniem Zoltana kalką łacińskiego *dominus Russiae*, znanego także z dokumentów książąt halickich z początków XIV wieku. W tej formie polskie słowo „gospodarz”, w znaczeniu „pan, ojczyc i dziedzic – właściciel” gospodarstwa w rozumieniu prawa rodzinnego, będące odpowiednikiem tytułu łacińskiego *dominus et heres*, trafiło najpierw do tytulatury wielkiego księcia litewskiego Witolda i jego następców, a stamtąd do Moskwy około połowy XV wieku. Zoltan wyjaśnił, że słowa *gospodar* i *gospodarstwo*, będące kalką polskiego „pan, państwo”, przeszły do języka wielkoruskiego (rosyjskiego) w formach oryginalnych, spotykanych sporadycznie aż do początku XVII wieku. Dość wcześnie jednak zaczęto je powszechnie zastępować przez łatwiejsze do wymówienia, skrócone *gosudar* i *gosudartwo* (*государь*, *государство*) dzięki innemu odczytaniu konwencjonalnego skrótu, polegającego na ściągnięciu zapisu słowa *gospodar* do spółgłosek „gsdr” (гсдрь), zamiast g(o)s(po)d(a)r – g(o)s(u)d(a)r²⁰. Z tych względów w dalszych rozważaniach nie podaję polskiego odpowiednika tytułu *gosudar*, pozostawiając go w oryginalnym rosyjskim brzmieniu, skoro termin *hospodar*, w polskiej tradycji przypisany księciu mołdawskiemu, nie kojarzy się z wielkim suwerennym władcą.

Tytulatura carów moskiewskich ukształtowała się w XVI wieku. W omawianym liście Iwana Groźnego z 1576 roku intytulacja cara występuje w pełnym brzmieniu:

¹⁹ *Nowy słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski PWN*, Warszawa 2010, s. 70 i 897, natomiast brak w nim nieużywanego już słowa *gosudar* (*государь*).

²⁰ [András Zoltán] Андраш Золтан, *K предвистории русск. «Государь»*, Из истории русской культуры, т. II, кн. 1, s. 554–590, pierwsze wydanie w: „Studia Slavica Hungarica” 29 (1983).

Мы великий государь царь и великий князь Иван Василевич всея Руси, владимерский, московский,| ноугородцкий, царь казанский, царь азтороханский, государь псковский и великий князь смоленский.| тверский, югорский, пермский, вятцкий, болгарский и иных государь и великий князь Новагорода| Низовское земли, черниговский, рязанский, полотцкий, ростовский, ярославский, белоозерский,| удорский, обдорский, кондинский, и всея сибирские земли и северные страны, повелитель| и государь отчинный земли лифлянтские, и иныхъ многихъ земель государь.

My wielki gosudar, car i wielki książę Iwan Wasilewicz Wszech Rusi, włodziemierski, moskiewski, nowogrodzki; car astrachański, gosudar pskowski i wielki książę smoleński; twerski, jugorski²¹, permski, wiacki, bułgarski i innych gosudar, wielki książę Nowogrodu ziemi nizowskiej, czernihowskiej, rianzańskiej, połockiej, rostowskiej, jarosławskiej, biełozierskiej, udorskiej²², obdorskiej²³, kondinskiej²⁴ i całej ziemi syberyjskiej i kraju północnego władca i pan dziedziczny; ziemi inflanckiej i innych licznych ziem gosudar.

Ta intytulacja ma rodowód w kancelarii moskiewskiej już u progu XVI wieku. Iwan III pod koniec panowania używał tytuł „Ioann z Bożej łaski gosudar Wszech Rusi i wielki książę włodziemierski i moskiewski i nowogrodzki i pskowski i twerski i jugorski i wiacki i permski i bułgarski i innych”. Identycznego tytułu użył u progu panowania jego syn Wasyl III w 1506 roku w liście do cesarza Maksymiliana²⁵. Ale już w 1514 roku ta tytułatura zostaje rozszerzona i do dotychczasowej zostaje

²¹ Jugra, Kraj Jugorski – nazwa terytorium na północnym Uralu i wybrzeżu Oceanu Lodowego, spotykana w źródłach XII–XVII wieku, obecnie zachowana w nazwie Chanty-Mansyjskiego Obwodu Autonomicznego Rosji na Zachodniej Syberii.

²² Ziemia udorska, Udora – niewielka dzielnica w północno-wschodniej części Rosji europejskiej, obecnie rejon (powiat) w Republice Komi, ukształtowana w XV wieku w basenie rzek Mezeń (Miezeń) i jej dopływu Waszki (Ważka), zamieszkała przez etniczną grupę udorskich Komi, ochrzczonych w 1444 roku przez biskupa Pitirima Permskiego, w 1478 włączona do Księstwa Moskiewskiego.

²³ Księstwo Obdorskie – północnochantyjskie państwo u ujścia Obu, przez długie wieki broniło się przed zależnością od Wielkiego Nowogrodu, a potem Moskwy. Około 1470 roku popadło w zależność od Chanatu Tiumenskiego, a po 1480 roku, wraz z innymi księstwami jugorskimi, opierało się Moskwie. W 1563 roku książęta obdorscy uznali zwierzchność chana syberyjskiego Kuczuma, w 1585 ostatecznie uznali zwierzchność carów moskiewskich.

²⁴ Księstwo Kondinskie – położony za Uralem związek plemion Mansi powstały w połowie XV wieku, początkowo jako dzielnica Księstwa Pięłymskiego, w II połowie XVI wieku uzależniony przez Moskwę.

²⁵ *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел*, ч. 5, [Договоры России с европейскими и азиатскими государствами (1326–1584)], Москва 1894, s. 30, nr 44, w liście do arcyksięcia Filipa Habsburga: *Ioаннь Божию милостию государь всея Руси и великий князь Володимерский и Московский и Новгородский, и Псковский и Тверский и Югорский и Вятский и Пермский и Болгрский и иных*. List Wasyla III, tamże nr 51, s. 34.

dopisany kolejny zestaw władztw cara – obejmujący całą północną część Rosji europejskiej oraz położone za Uralem ziemie w dorzeczu dolnego Obu po Ocean Lodowaty: „gosudar i wielki książę Nowogrodu nizowskiej ziemi, czernihowski i riazański i wołocki i rzewski i bielski i rostowski i jarosławski i biełozierski i udorski i obdorski i kondyński i innych”²⁶. Zatem w tytulaturze Iwana IV Groźnego niewiele się zmieniło poza pewnymi aktualizacjami: dodane zostały Inflanty oraz cała Syberia i kraje północne. Te jednak sporadycznie występowały już wcześniej w tytulaturze jego ojca Wasyla III w 1521 roku, gdzie znane tytuły poprzedza charakterystyczny zwrot „Wasyl z Bożej Łaski *jedyny prawowity gosudar Wszech Rusi* i innych mnogich ziem wschodnich i północnych”²⁷. Tytuł władcy Wszech Rusi pojawił się w czasie toczonej na przełomie XV i XVI wieku wojen z Wielkim Księstwem Litewskim jako roszczenie do panowania nad całą Rusią²⁸.

Romanowowie kontynuowali tę tradycję. Michał Fiodorowicz w mandacie z 1634 roku użył wszystkich wymienionych tytułów znanych z listu Iwana Groźnego, dodając uzależnione kraje kaukaskie, niewymienione jednak w napisie na pieczęci przyłożonej do dokumentu nr 6:

My wielki gosudar car i wielki książę Michaił Fiodorowicz Wszech Rusi; samowładca włodzimierski, moskiewski, nowogrodzki, car kazański, car astrachański, car syberyjski, gosudar pskowski i wielki książę smoleński²⁹, twerski, jugorski, permski, wiacki, bułgarski i innych gospodar, wielki książę Nowogrodu nizowskiej ziemi³⁰, czernihowski, riazański, połocki³¹, rostowski, jarosławski, biełozierski, udorski, obdorski, kondinski i całej ziemi syberyjskiej³² i kraju północnego władca

²⁶ Tamże s. 66, nr 67, Moskwa, 1514: *царь и государь вся Руси и великии князь Володимерский и Московский и Новгородский, и Псковский и Тверский и Югорский и Вятский и Пермский и Болгрский и иных, государь и великий князь Новагорода Низовской зхемли, и Черниговский, и Рязанский, и Волотцкий, и Ржевский, и Бьльский, и Ростовский, и Ярославский, и Бьлозерский, и Удорский, и Обдорский и Кондинский и иных.*

²⁷ Tamże, s. 96, nr 96, Moskwa, listopad 1521: *Великий Государь Василей, Божею Милостию единъ правый Государь всеа Русии и инымъ многимъ землямъ Восточнымъ и Стъвернымъ...*

²⁸ Feliks Koneczny, *Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewskiej*, „Ateneum Wileńskie”, t. 10–11 (1925/1926), s. 194–264.

²⁹ Brak tytułu wielkiego księcia smoleńskiego, w latach 1611–1654 należącego do Rzeczypospolitej.

³⁰ W tej formie pierwotnie brzmi tytuł wielkiego księcia Niżnego Nowogrodu (Niżegorodzki).

³¹ Iwan Groźny używał tytułu księcia połockiego w latach 1563–1582, do układu w Jamie Zapolskim.

³² Tytuł władcy Syberii pominięto w dok. nr 6 z 1645 roku.

i gosudar, ziemi iwerskiej³³, kartalińskich i gruzińskich carów³⁴ i kabardyńskiej ziemi³⁵, czerkaskich³⁶ i górskich kniaziów i innych licznych państw gosudar i właściciel³⁷.

Ideologia wskazująca na kraje opanowane przez władcę Moskwy znalazła się w napisach otokowych wielkiej pieczęci cara Michała, gdzie umieszczono wszystkie tytuły, z wyjątkiem krajów kaukaskich, co pozwala ustalić ich hierarchię oraz przypisywane znaczenie. Zawsze rozpoczyna je triada: wielki gosudar, car i wielki książę Wszech Rosji samowładca, po czym następują trzy kolejne wedle historycznego dziedzictwa tytuły wielkoksiążęce: Włodzimierza, Moskwy i Nowogrodu, dalej następują tytuły carskie dziedziczone po chanatach tatarskich kazańskim i astrachańskim (nie ma na pieczęci chanatu syberyjskiego, który znalazł się na nowej wielkiej pieczęci z 1645 roku, zob. dok. nr 6), po nich jest gosudar pskowski i wielki książę smoleński. Ten ostatni tytuł wymieniono na pieczęci, natomiast nie ma go wśród tytułów użytych w liście. Widać mimo układów w Deulinie i Polanowie, w których Michał zrzekł się Smoleńska, kazał tytuł wielkiego księcia smoleńskiego wypisać na pieczęci, co wskazuje, że pieczęć powstała przed zawarciem pokoju w Polanowie, bo na późniejszej wielkiej pieczęci (dok. nr 6) Smoleńska nie wymieniono. Po tytule wielkiego księcia twerskiego następuje książę jugorski, permski, wiacki, bułgarski oraz wielki książę Niżnego Nowogrodu. W nowej wielkiej pieczęci, wzbogaconej o dalsze dwa napisy otokowe, znalazła się cała tytulatura cara Michała użyta w dokumencie nr 6. Tej samej tytulatury użył zaraz po śmierci ojca car Aleksy Michajłowicz w liście z 5 sierpnia 1645 roku (dok. nr 7), zaopatrzonej jeszcze w ojcową pieczęć.

O wadze przypisywanej tytułom carskim świadczy ich kompletne użycie nie tylko w pismach wydawanych w imieniu cara, ale także przez jego posłów i pełnomocników (dok. nr 3 i 4). Natomiast bardzo skromnie tytułów carskich użyli moskiewscy sędziowie mierniczy wyznaczający granice z Wielkim Księstwem

³³ Ros. *Иверия* – Iberia, dawna nazwa Gruzji.

³⁴ Zapewne *kartlijskich i gruzińskich carów* – chodzi o gruzińskie królestwo Kartlii.

³⁵ Księżniczką Kabardy była Maria Temigriukowa, druga żona Iwana Groźnego.

³⁶ Chodzi o Czerkiesów, lud pokrewny Kabardyjczykom.

³⁷ *Мы Великий государь царь и великий князь Михаил Федорович, всяя Русий самодержецъ, владимерский, московский, новгородцкий, царь казанский, царь астраханский, царь сибирский, государь псковский, и великий князь тверский, югорский, пермский, вятцкий, болгарский, и иных государь и великий князь Новагорода, низовские земли, резанский, ростовский, ярославский, белоосерский, удорский, обдорский, кондинский, и всяя северныя страны, повелитель и государь иверские земли, карталинскихъ и грузинскихъ цареи и кабардинские земли, черкасскихъ и горскихъ князеи и иныхъ многихъ государствъ государь и облаадател.*

Litewskim w 1645 roku (dok. nr 5), występujący w imieniu „wielkiego gosudara cara i wielkiego księcia Michaiła Fiodorowicza Wszech Rusi samowładcy i licznych państw gosudara i właściciela”. Widać tu tendencję do praktycznego skracania intytulacji, gdy nie ma potrzeby podkreślenia prestiżu władcy.

W 1654 roku, wraz zajęciem Ukrainy zadnieprzańskiej z Kijowem i Smoleńska w wojnie z Rzeczpospolitą, w tytulaturze cara Aleksego Michajłowicza pojawiły się nowe elementy, które ugruntowane zostały z chwilą zawarcia traktatu andruszowskiego. Wiadomo, że car Aleksey zamówił wówczas nową pieczęć, którą w rosyjskiej sfragistyce uznaje się za pierwsze użycie herbu Rosji. Pieczęć ta została przyłożona do listu cara Aleksego z 23 listopada 1668 roku (dok. nr 9), ale zachowała się jedynie we fragmentach. W całości można ją oglądać w Bibliotece Kórnickiej przyłożoną do listu z 16 stycznia 1669 roku, skierowanym do prymasa Mikołaja Prażmowskiego i Panów Rady polskiej i litewskiej (dok. nr 11)³⁸. Tytulatura cara uległa znacznemu skróceniu, Aleksey to „wielki gosudar car i wielki książę całej Wielkiej, Małej i Białej Rosji samowładca, i licznych państw i ziem wschodnich, i zachodnich i północnych ojczyc i dziedzic i spadkobierca i gosudar i właściciel”³⁹. Tytuły te powtarzają bojarzy we wszystkich swoich dzieśięciu pismach do polskich negocjatorów podczas rozmów w Moskwie na przełomie 1671/1672 roku (dok. nr 12).

Jak ważne dla strony rosyjskiej było przestrzeganie przez inne kraje przedstawionej wyżej tytulatury świadczą powtarzające się żądania starannego jej stosowania w Rzeczpospolitej. Już w 1650 roku poselstwo Grigorija i Stiepana Puszkina w czasie pobytu w Warszawie zażądało spalenia wydanych w Rzeczpospolitej książek zawierających ubliżające carowi zniekształcone użycie jego tytułów⁴⁰. Podobne żądania znalazły się w uregulowaniach traktatu andruszowskiego. Ich późniejsze niestosowanie, zarówno w korespondencji oficjalnej (różnych szczeblu, nie tylko między monarchami), jak i w publikowanych w Polsce książkach, było przedmiotem licznych wystąpień moskiewskich negocjatorów w latach 1671–1672 (dok. nr 12)⁴¹.

³⁸ Евгений Владимирович Пчелов, *Государственная печать Алексея Михайловича 1667 г.: к 350-летию герба Московского царства*, „Вестник архивиста” 2017, № 4, s. 147–158.

³⁹ Великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович Всеа Великия и Малыя и Белья Росий, самодержецъ и многихъ государствъ и земель восточныхъ и западныхъ и северныхъ отчичъ и дедичъ и наследникъ и государь и облаадатель.

⁴⁰ Ludwik Kubala, *Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650*, [w:] „Szkice historyczne”, seria I, Lwów 1880, s. 184–230; *Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572–1795, Warszawa 1982, s. 195–196.

⁴¹ Ze względu na brak nowoczesnego wydania tekstu traktatu andruszowskiego warto przyto-

Jednakże oficjalna tytulatura, której dokładnego cytowania domagali się stale od przedstawicieli Rzeczypospolitej reprezentanci cara Aleksego, choćby ze względów praktycznych, musiała ulegać skróceniu. Tendencje te widać we wspomnianym dokumencie nr 12 oraz w ostatnim z omawianych listów, mandacie cara Piotra I z 1707 roku (dok. nr 13). W intytulacji Piotr I to „najjaśniejszy i najpotężniejszy wielki gosudar car i wielki książę Piotr Aleksiejewicz samowładca wszechrosyjski etc. etc. nasz carski majestat”⁴². Tytuł „samowładcy całej Wielkiej, Małej i Białej Rosji” został zamieniony tytułem samowładcy wszechrosyjskiego i tak miało już pozostać. Gdy w 1721 roku Piotr przyjął tytuł cesarski, przetrwał on w brzmieniu „Imperator i samowładca Wszechrosyjski” do 1917 roku⁴³.

Z powyższego wynika niewątpliwie, że od XVI do początku XVIII wieku trwale obowiązywała podstawowa tytulatura władcy „wielki gosudar, car i wielki książę” w tej właśnie kolejności.

Dodatkowym określeniem będącym w powszechnym użyciu był dosłowny odpowiednik łacińskiego *maiestas* – *величество* (*wielicestwo*), wyższy stopień od *величие* – wielkość, potęga. Słownik języka rosyjskiego XI–XVII wieku odnotowuje użycie tytułu *wielicestwo* (majestat) już w 1488 roku. Jednak znalazł się on jedynie w kopii listu od Macieja Korwina do Iwana III z 16 grudnia 1488 roku, w którym król węgierski (posługując się zapewne tłumaczeniem z łaciny) nazywa tak Iwana III. Tym tytułem zwracał się także Iwan III do cesarza Fryderyka III

---

czyć inkryminowany art. 2. traktatu w zmodernizowanej pisowni, za: *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, wyd. Franciszek Ksawery Kluczycki, t. 1, cz. 1, Kraków 1880, s. 566–567, „2. A najjaśniejszego wielkiego gosudara Jego Królewskiego Majestatu, tak też i wielkiego gosudara Jego Carskiego Majestatu, *ich gosudarskie imiona i tytuły pisane na obie strony być mają w ich gosudarskich gramotach i we wszelkich pismach, tak jako w terażniejszym zapisie na początku napisano jest, bez umniejszania i odmieniania*, aż da Pan Bóg do postanowienia wiecznego pokoju; tak też i w pogranicznych grodach będący senatorowie i wojewodowie i hetmani i wszelakiego urzędu i kondycji, komu gdzie wiedzieć będzie należało; a z drugiej strony bojarowie i wojewodowie i ludzie z prikazów, z rozkazania wielkich gosударów swoich *ich gosudarskie miana i tytuły*, we wszelkich pismach podług terażniejszego naszego postanowienia, *jak na początku wyrażono, pisać mają*, przestrzegając tego, żeby do nieprzyjaźni przyczyna w niczym dawana nie była. A ekspedycje (pisma) wszelkie z Kancelarii Jego Królewskiego Majestatu i od pogranicznych Korony w W. Ks. Litewskiego, nie ruskim pismem, jak przedtem było przed wojną, ale w języku polskim, jak dotąd przez terażniejszy czas wojny działo się, wychodzić mają”.

⁴² *Мы пресветлейший и державнейший великий Государь Царь и великий| князь Петръ Алексевичь самодержецъ всероссийский и протчая и протчая, Наше Царское величество.*

⁴³ Zob. np. dok. Mikołaja II z 20 sierpnia 1916 roku: http://ligovo-spb.ru/img/ludi/mertanen-n-k_tsarskaya-gramota-1916.jpg, *Мы Николай Второй император и самодержецъ Всероссийский, царь Польский, великий князь Финляндский, и прочая и прочая.*

w 1489 roku⁴⁴. Nie znajdujemy natomiast przykładów użycia tego tytułu w odniesieniu do siebie przez władców Moskwy w XV–XVI wieku. Wydaje się, że dopiero Romanowowie, pod wpływem władców europejskich, upowszechnili ten tytuł w swojej korespondencji. Trzeba go było bezwzględnie użyć, zwracając się do cara lub mówiąc o nim, jako wyraz najwyższego szacunku. Tytułem tym należało również określać innych władców. Zwrotu *wieliczesstwo* nie ma jeszcze w liście Iwana Groźnego z 1576 roku, natomiast jest we wszystkich pozostałych listach pisanych w XVII wieku. W omawianych dokumentach Biblioteki Kórnickiej pojawia się on blisko 900 razy. Użycie tytułu *jego wieliczesstwo (majestat)* wymagane było nie tylko od osób występujących w imieniu cara i osób zwracających się do niego, ale od całej administracji Imperium Rosyjskiego do najniższego szczebla łącznie. W Bibliotece Kórnickiej, w aktach rodziny Świejkowskich, zachowało się kilka dokumentów świadczących, że w imieniu Jego Cesarskiego Majestatu (*Wieliczesstwa*) występował w 1807 roku niższy sąd ziemski braclawski na Podolu, w 1830 roku Braclawski Urząd Skarbowy i Urząd Skarbowy w Hajsynie, w 1834 roku Urząd Rekrucki w Braclawiu i inne urzędy wydające kwity⁴⁵.

Inskrypcje

W badanych dokumentach wymogi dotyczące tytułów carskich stosowano również do adresatów (inskrpcje). Otwierający zbiór list Iwana Groźnego z 1576 roku skierowany do Panów Rady polskiej i litewskiej starannie wymienia wszystkie ich tytuły. Dodatkowo przywołane są one w kopiariuszu, co wskazuje na wcześniejsze przekazanie ich do Moskwy, by car mógł ich użyć w liście⁴⁶. Takie szczegółowe wyliczanie urzędów, dygnitarstw i dzierżaw znacznie przeciąża tekst dokumentu, ale czyni zadość wymogom kancelaryjności moskiewskiej. Iwan Groźny zwracał się

Do Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego panów Rad duchownych i świeckich: Jakuba Uchańskiego z łaski Bożej [tak po polsku] arcybiskupa gnieźnieńskiego pierwszego w radzie Korony Polskiej, Piotra Myszkowskiego biskupa płockiego, Mikołaja Jurewicza Radziwiłła wojewody wileńskiego, kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosty lidzkiego i mozyrskiego,

⁴⁴ *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел*, ч. 5: [Договоры России с европейскими и азиатскими государствами (1326–1584)], Москва 1894, nr 9, s. 5 i nr 10, s. 6.

⁴⁵ BK 1251/1, k. 140; BK 1251/2, k. 173 i 242; BK 1221, k. 88 i 102.

⁴⁶ BK 1537, k. 67r i 70v.

dzierżawcy Borysowskiego, Ostafiego Wołowicza kasztelana trockiego, podkanclerzego wielkiego Księstwa Litewskiego, starosty brzeskiego i kobryńskiego, Olbrachta Łaskiego wojewody sieradzkiego, Andimusa⁴⁷ Gostomskiego wojewody rawskiego, Mikołaja Mieleckiego wojewody podolskiego, Jana Konarskiego kasztelana kaliskiego, Stanisława z Tarnowa kasztelana czechowskiego, Zygmunta Czyżewskiego kasztelana połanieckiego, Stanisława Herburta z Fulsztyna kasztelana lwowskiego, starosty samborskiego, Andrzeja Opalińskiego marszałka Korony Polskiej, Jana Herburta z Fulsztyna kasztelana santockiego, Walentyna Sędziwoja Czarnkowskiego generała poznańskiego⁴⁸, Mikołaja Talwosza kasztelana żmudzkiego, Macieja Sawickiego kasztelana podlaskiego, i całej rady Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego duchownym i świeckim.

Ta staranność w wymienieniu wszystkich tytułów odnosi się także do zagranicznego partnera, nawet jeśli jest on adresatem tylko pośrednio. Car Michał Romanow w mandacie z 1634 roku, którym upoważnił swoich posłów do dokonania delimitacji granicy moskiewsko-litewskiej wspólnie z przedstawicielami króla Władysława IV, użył specyficznej konstrukcji (dok. nr 2). Po opisanej wyżej intytulacji cara, zajmującej prawie 8 z 30 wierszy całego listu, car poprzez nazwiska negocjatorów nawiązał do traktatu polanowskiego, co pozwoliło odwołać się do króla, którego tytułatura objęła nieco mniej, bo 6 wierszy (20% tekstu)⁴⁹.

Tak duża staranność w wymienieniu tytułów odbiorcy nie powinna być dla dzisiejszego czytelnika zaskoczeniem, współcześnie również spotykamy się z tytułowaniem rozmówców urzędami, które już dawno opuścili. Toteż nie dziwi użycie wszelkich tytułów polskich komisarzy granicznych, do których zwrócili się komisarze moskiewscy o spotkanie w innym terminie z powodu złej pogody, z: „Jeranimom Tichanowiczem podsędkiem smoleńskim, z Jesufom [poprawiono] Józefom Klonowskim stolnikiem połockim, z Ondrejem Koninskim”⁵⁰ (dok. nr 3). Ten bezwzględnie przestrzegany obyczaj znalazł wyraz w stanowiskach

⁴⁷ Tak w oryg. Андимусу Кростомскому, zapewne zepsute imię Anselmus – Anzelm Gostomski.

⁴⁸ *Urzednicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, opr. Adam Bieniaszewski, Wrocław 1987, nr 1184, s. 164, zapewne błędnie w Moskwie odczytano, bo jest to Wojciech Sędziwój Czarnkowski, starosta generalny wielkopolski (generał wielkopolski) w latach 1568–1578.

⁴⁹ W przekładzie polskim tytuły te brzmią następująco: „Wielkiego *gosudara* Władysława czwartego, z bożej łaski króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego, ruskiego, pruskiego, żmudzkiego, mazowieckiego, kijowskiego, wołyńskiego, podolskiego, smoleńskiego, podlaskiego, czernihowskiego, połockiego, witebskiego, mściśławskiego, inflanckiego, estońskiego i innych; a szwedzkiego, gockiego, wandalskiego dziedzicznego króla, księcia finlandzkiego i innych, jego królewskiego majestatu”.

⁵⁰ *съ Еранимом Тихановичем подсудком смоленскимъ, съ Есуфом [Юзефом] Кленовским столникомъ полоцимъ, с Ондреем Конинским...*

kierowanych do posłów Rzeczypospolitej, bez powodzenia negocjujących traktat pokojowy w Moskwie na przełomie 1671/1672 roku (dok. nr 12), które przedstawiano: „jaśnie wielmożnemu Janowi Gnińskiemu wojewodzie chełmińskiemu, kowalewskiemu, grodeckiemu, radzyńskiemu staroście, Cyprianowi Pawłowi Brzostowskiemu referendarzowi Wielkiego Księstwa Litewskiego, oszmiańskiemu, miadziolskiemu, dowgowskiemu staroście, ekonomii sokolskiej administratorowi i sekretarzowi poselskiemu wielebnemu księdzu Aleksandrowi Kotowiczowi, scholastykowi wileńskiemu, rejentowi kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁵¹, co dziesięciokrotnie w każdym ze stanowisk powtórzono.

Protokół końcowy

Brak treści prawnej listów carskich, z wyjątkiem zobowiązań podejmowanych przez komisarzy granicznych (dok. nr 3 i 4), powoduje, że w badanych dokumentach bardzo rzadko pojawiają się inne elementy niż miejsce i data wydania. Formuła koroboracyjna pojawia się tylko raz w piśmie carskim, w ostatnim chronologicznie dokumencie z 1707 roku (dok. nr 13), w którym Piotr I zlecił, by „Na świadectwo tego my to pełnomocnictwo naszą pieczęcią uwierzytniliśmy”⁵². W pozostałych dwóch przypadkach informacje o podpisach i opieczętowaniu dokumentów znajdujemy w aktach delimitacji granic z lat 1634–1635 (dok. nr 3 i 4). Poprzedza je jedyne swoiste dobrowolne zobowiązanie cara Michała Romanowa (dok. nr 2), który w kwestii wyznaczenia granic obiecał, „a to wszystko przez nasz carski majestat będzie dotrzymane mocno i niewzruszenie”⁵³. Kierujący pracami ze strony moskiewskiej książę Wasyl Romodanowski, Łarion Sumin i Dymitr Prokofiew, którzy z powodu złej pogody w listopadzie 1634 roku musieli je przerwać, w wystawionym akcie zobowiązali się kontynuować prace latem roku następnego, stwierdzając na końcu: „A teraz my zgodnie z traktatem między sobą wymieniliśmy dokumenty i tymi dokumentami ze swoimi podpisami i pieczęciami zgodnie z wcześniejszą przysięgą (całowaniem krzyża) wymieniliśmy się wzajemnie”⁵⁴. Podobny dokument mieli wystawić

⁵¹ Ясне велеможному велможному| Яну Гнинскому воеводе хелминскому ковалевскому, городецкому, радинскому старосте,| Кипреяну Павлу Бростовскому реверендарю и писарю Великого Княжства Литовского,| ошмянскому, медяльскому, довговскому старосте, экономии сокольской администратору,| да секретарю посольскому велебному ксендзу Алкксандру Котовичю, схолястику виленскому,| реэнту канцелярии Великого Княжства Литовского.

⁵² Во свидетельстве того мы сию полномочную нашу печатью утвердили.

⁵³ И то все от нашего царского величества будетъ здержано крепко и нерушимо.

⁵⁴ А ныне мы по договору меж себя в том пописали записи и теми записми за своими рукамаъ

również komisarze Władysława IV: „Na to między sobą dokumenty spisaliśmy i ręce (podpisy) i pieczęcie swoje do tych dokumentów przyłożyliśmy, że ma być tak, jak w tych dokumentach napisano”⁵⁵.

Dokumenty wystawione w imieniu carów nie są podpisane, nie sygnował ich też tworzący je pisarz – diak. Jedynie dokumenty wystawiane przez wymienionych imiennie przedstawicieli cara były przez nich sygnowane. Dokumenty z 7 listopada 1634 i 21 sierpnia 1635 roku podpisał stolnik i namiestnik kaszyński książę Wasyl Romodanowski, dworzanin Łarion Grigoriewicz Sumin oraz diak Dymitr Prokofiew. Ten ostatni zapewne sporządził oba dokumenty, na co wskazuje wyraźne podobieństwo jego podpisu z całym tekstem, zwłaszcza dokumentu nr 3. Podpis księcia Romodanowskiego jest wyrobiony i przy niewątpliwie tej samej ręce w każdym z dokumentów wykazuje pewne odmiany. Natomiast najmniej wyrobioną ręką, choć z pewnością szkoloną, podpisał się Łarion Sumin⁵⁶. Jest to ważna konstatacja, bowiem przy tym samym typie pisma, charakterystycznym dla danego okresu, analiza podpisów pozwala stwierdzić, że pismo to zaczyna mieć cechy indywidualne. Podpisy swoje złożyli także negocjatorzy moskiewscy prowadzący rozmowy z przedstawicielami Rzeczypospolitej w Andruszowie w 1669 roku pod wezwaniem przedstawicieli Kozaków, duchowieństwa i mieszczan Ukrainy na zjazd do Kijowa (dok. nr 11). Dokument ten podpisali i pieczęcie swoje przyłożyli kierujący Prikazem Poselskim Atanazy Ordin-Naszcokin oraz diak Iwan Gorochow⁵⁷. Ich podpisy poprzedza uwaga zapisana większymi literami, że są to: „wielkiego gosudara jego carskiego majestatu wielcy i pełnomocni posłowie”.

Z wyjątkiem dokumentów wystawionych przez carskich negocjatorów i komisarzy granicznych praktycznie wszystkie dokumenty, sygnowane jako wystawione w imieniu carów, wydano w Moskwie. W różniących się drobnymi szczegółami sformułowaniach Moskwa nazywana jest „panującym grodem” – stolicą. Dokumenty wystawiono zatem: „w państwa naszego dworze w panującym grodzie Moskwie” (dok. nr 2, 6, 7, 8, 9)⁵⁸ lub „wielkiego gosudara naszego jego carskiego

---

и за печатьми за прежнимъ крестнымъ целованьемъ межъ себя розменилися по противнямъ.

⁵⁵ *В томъ есмь межъ себя и записи пописали и руки и печати свои к темъ записамъ приложили, что тому быти по тому, какъ въ сехъ записяхъ написано.*

⁵⁶ *Tekst podpisów w obu dokumentach jest jednobrzmiący co do znaku: Стольникъ и наместникъ кашинской князъ Василеи Григоревичъ Ромодановской, дворянинъ Ларионъ Григоревичъ Сумин, дьякъ Дмитрей Прокофев.*

⁵⁷ *В томъ есмь межъ себя и записи пописали и руки и печати свои к темъ записамъ приложили, что тому быти по тому, какъ въ сехъ записяхъ написано.*

⁵⁸ *Данъ [Писанъ, Писано] в государствия нашего дворе в царствующемъ граде Москве.*

majestatu w panującym potężnym grodzie Moskiewie” (dok. nr 12)⁵⁹. W pozostałych przypadkach starano się ściśle określić miejsce wydania dokumentu. Tak zobowiązanie (dok. nr 3) z 7 listopada 1634 roku datowano „między [na granicy] łuckiego [Wielkie Łuki] i newelskiego powiatu na miejscu zjazdu nad rzeczką Sutoczycą⁶⁰, natomiast oświadczenie (dok. nr 4) z 22 sierpnia 1635 roku datowano niezwykle dokładnie, choć użyte określenia są niezbyt jasne. Dosłownie brzmią: „Pisany dokument między łuckiego powiatu Sawielewa pomiestia Niemtinowa siola Siewiersty na miejscu zjazdu w dworze...”⁶¹ Można to rozumieć w ten sposób, że dokument spisano na miejscu spotkania stron, na granicy powiatu Wielkich Łuk, gdzie znajdowało się *pomiestie* (majątek) jakiegoś Sawy i siolo Siewiersty, będące własnością lub zamieszkiwane przez niejakiego Niemtina we dworze (nazwa dworu nieczytelna). Posłowie zobowiązani byli wskazać nie tylko miejsce, ale i okoliczności wydania dokumentu. Tak w 1642 roku datowali sędziowie mierniczy list napisany na miejscu zjazdu nad rzeką Udrą (dok. nr 5), dopisując przed datacją zdanie: „Aby pozostawić wam swoje odmowne słowa i nam na to odpisać”⁶². Tak też uczynili bojar Atanazy Ordin Naszczokin i diak Iwan Gorochow, datując swoją proklamację na 22 grudnia 1669 roku (dok. nr 11): „Dano z wspólnego poselskiego zjazdu z Andruszowa”⁶³.

Datowanie

Do reformy Piotra I, który 1 stycznia 1700 roku narzucił liczenie lat od narodzenia Chrystusa, przy zachowaniu kalendarza juliańskiego, w księstwie moskiewskim stosowano tzw. erę ruską, inaczej bizantyjską – liczenie lat „od stworzenia świata”, czemu w omawianych dokumentach odpowiadają formuły *лѣта от создания миру* lub *лѣта от сотворения света*, który przypadał 5508 lat przed narodzeniem Chrystusa. W omawianym okresie obowiązywał tzw. styl wrześnieowy, tzn. nowy rok rozpoczynał się 1 września. Powodowało to pewne kłopoty w przeliczaniu dat dziennych, bowiem ostatnie 4 miesiące danego roku

⁵⁹ *Писано великого государя нашего, его царского величества в царствующемъ велице граде Москве.*

⁶⁰ *Писана ся запись меж луцкого и невельского уездов на съезжем месте на речке на Суточице, лета.*

⁶¹ *Писана ся запись меж луцкого уезда Савелева поместья, Немтинова села Северьсты на съезжем месте у двори ...вы.*

⁶² *Przed właściwą datacją dopisano nad wierszem drobnym pismem zdanie: Бы вам оставить развратные свои слова и к нам отписати тохо. А писан у съезжего места на реке на Удрае.*

⁶³ *Дан с посольского общего съезду из Андрусова.*

przypadały na rok poprzedni w stosunku do prosto wyliczonego poprzez odjęcie od podanej w dokumencie daty liczby 5508. Na przykład dokument nr 3 datowano „w roku 7143 października w 28 dzień”, co według rachunku $7143 - 5508 = 1635$, ale z tym radzono sobie bezbłędnie, skoro dalej czytamy „a wedle rzymskiego kalendarza roku 1634, listopada w 7 dzień”, czyli zgodnie z kalendarzem gregoriańskim⁶⁴. Tego rodzaju przeliczenia dat musimy wykonywać w odniesieniu także do dokumentów nr 8 i 9 datowanych w roku „od stworzenia świata 7177, a od wcielenia jedynego słowa 1668, miesiąca listopada 22 dnia”. Możemy jedynie domniemywać, że w tym wypadku data dzienna odnosi się do kalendarza gregoriańskiego, skoro podana została po „rzymskiej” dacie 1668. Tego problemu nie ma w przypadku dokumentu nr 11, datowanego w roku 7178 na 22 października kalendarza juliańskiego, czyli 1 listopada 1669 roku⁶⁵. To samo odnosi się do dokumentu nr 12, w przypadku stanowisk datowanych w grudniu 1671 roku (k. 11r, 14 r, 15v) rokiem ery ruskiej 7180.

Pieczone

Dokumenty rosyjskie uwierzytelniano pieczęciami. Bojarzy i szlachta mieli już herby osobiste. Tymi ostatnimi uwierzytelnione są dokumenty nr 3, 4 i 11. W dwóch pierwszych przypadkach zachowały się jedynie woskowe odciski, niestety już nieczytelne. Natomiast dokument nr 11 został uwierzytelniony podpisami i pieczęciami przez wystawców, bojara i kierownika Prikazu Poselskiego Atanazego Ordina Naszczokina oraz diaka Iwana Gorochowa. Na pieczęci Naszczokina widoczne są fragmenty napisu otokowego i ślady rysunku herbu, przedstawiającego nagiego mężczyznę siedzącego na tronie, trzymającego w ręku błyskawicę. Pieczęć diaka Gorochowa jest nieczytelna.

Na dokumentach carskich mamy pięć doskonale zachowanych odcisków pieczęci i jeden znacznie uszkodzony. Najstarszy (na dok. nr 2) to odcisk wielkiej okrągłej pieczęci cara Michaiła Romanowa z 1634 roku o średnicy 9 cm. Odcisnięty został na kartce papieru, wyciętej ozdobnie w cztery heraldyczne lilie, które po złożeniu do środka stanowią dla niego ochronną okładkę. W centrum pieczęci znajduje się wpisany w koło herb carski: dwugłowy orzeł, na każdej głowie otwarta korona, a między głowami krzyż prawosławny o ośmiu (w zasadzie 9 – podstawa) końcach. Na piersi orła tarcza z herbem Moskwy – ustawiony w prawo święty

⁶⁴ *Лета 7143 октября въ 28 день, а по римскому календару году 1634, ноября въ 7 день.*

⁶⁵ $7180 - 5508 = 1670$, ale 22 października to rok 1669.

Jerzy zabijający smoka. Potrójny napis otokowy napisany półustawem (wąskie kapitaliki) z tytułaturą cara, który z pominięciem znaków skrótu w pisowni niezmodyfikowanej i z zachowanymi skrótami brzmi:

(1): † бжією млстію великі гдрь црѣ і великіи кнзь михаль федоровичъ всея рвсії самодержецъ владимерскіи московскіи; (2): † новгородцкіи црѣ казскіи цдрѣ астороханскіи гдрѣ псковскіи і великіи кнзз смоленскіи тверскіи югорскіи; (3): † пермски, вятцкіи болгарскіи иныхъ гсдрѣ і великіи кнзз новагорода низовскіа земли.

(1): † Z Bożej łaski wielki gosudar, car i wielki książę Michał Fiedorowicz Wszech Rusi, samowładca włodzimierski, moskiewski; (2): † nowogrodzki, car kazański, car astrachański, gosudar pskowski i wielki książę smoleński, twerski, jugorski; (3) † permski, wiacki, bułgarski [i] innych; gosudar i wielki książę Nowogrodu Nizowskiej ziemi.

Tekst ten stanowi dokładną kopię tytułatury użytej w intytulacji dokumentu.

Car Michał Romanow w późniejszym okresie wzbogacił treść swojej wielkiej pieczęci. Jego wielka pieczęć okrągła o średnicy około 10 cm zachowała się w Bibliotece Kórnickiej w dwóch egzemplarzach w dokumentach z 1645 roku. Pierwszy z nich wystawił car Michał 1 lipca (dok. nr 6), a drugi jego syn Aleksy 5 sierpnia (dok. nr 7). Wysyłając list tuż po śmierci ojca Aleksy, nie mając jeszcze własnej pieczęci, posłużył się ojcowską. Wzór tej pieczęci niewiele różni się od poprzedniej. W centrum pieczęci w kole znajduje się dwugłowy orzeł, ale już z trzema koronami (co w herbie Rosji pozostaje po dziś dzień) i ma na piersi tarczę z herbem Moskwy. Znacznie obszerniejszy jest napis otokowy, liczący pięć wierszy napisanych wąskimi kapitalikami, z nielicznymi literami wyniesionymi nad wiersz, zawierający pełną tytułaturę cara Michała Fiodorowicza:

(1) † божиею млстію мы великии гдрѣ црѣ и великии кнзь михаиль федоровичъ всея рвсії самодержецъ владимерскіи московскіи и но^ггородцки царь казанскіи; (2) † црѣ астораха^нскіи црѣ сибирскіи гдрѣ псковскіи великии кнзь тве^рски юго^рски пермски вятцки бо^га^рски и ины^х гдрѣ и великіи кнзь новагорода; (3) † низовскіе зе^мли резански ро^товскіи яро^лавски белоезерски оудорски обдорски кондински и всея северныя; (4) † страны повелител и гдрѣ иверскіе земли карталински^х и грвзискіхъ цреи и кабарѣдинскіе земли; (5) † черкасски^х и горьскіхъ кнзеи и ины^х многи^х гдрѣствѣ гдрѣ и обладате^л.

(1): † Z Bożej łaski My wielki gosudar, car i wielki książę Michał Fiedorowicz Wszech Rusi, samowładca włodzimierski, moskiewski i nowogrodzki, car kazański, (2): † car astrachański, car syberyjski, gosudar pskowski, wielki książę smoleński, twerski, jugorski, permski, wiacki, bułgarski [i] innych; gosudar i wielki książę

Il. 8. Dok. 2. Pieczęć Michała Romanowa z 1634, BK 1595, k. 48. Fot. Z. Nowakowski

Il. 9. Dok. 7. Pieczęć Michała Romanowa z 1645, BK 296, k. 1. Fot. Z. Nowakowski

Il. 10. Dok. 10. Pieczęć Aleksego Michajłowicza z 1669, BK 296, k. 6. Fot. Z. Nowakowski

Il. 11. Dok. 13. Pieczęć Piotra I z 1707, BK 400, k. 24. Fot. K. Pietkiewicz

Nowogrodu (3) † Nizowskiej ziemi, riaziański, rostowski, jarosławski, biełoozerski, udorski, obdorski, kondyński i całego północnego (4) † kraju władca i gosudar; iberyskiej ziemi, kartlijskich i gruzińskich carów i kabardyńskiej ziemi, (5) † czerkieskich i górskich książąt i innych licznych państw gosudar i posiadacz.

Zupełnie nowy kształt ma doskonale zachowana wielka pieczęć z dwugłowym orłem cesarskim, trzema koronami i napisem otokowym przyłożona do dokumentu nr 10 z 1669 roku. Jest to pieczęć sporządzona w 1667 roku, zawierająca program władzy carskiej i uważana w historiografii za pierwsze w dziejach przedstawienie nowożytnego herbu w heraldyce Rosji. W napisie otokowym car zrezygnował z wymieniania wszystkich historycznie nabytych tytułów, tylko wyrażał w skrócie swój program polityczny, głosząc:

божиею милостию мы великий государь царь и великий князь алексей Михайлович всея великия и малыя и белыя росии самодержец и многих государств и земель восточных и западных и северных отчич и дедич и наследник и государь и обладатель⁶⁶.

Z Bożej łaski My wielki gosudar car i wielki książę Aleksiej Michajłowicz wszystkiej Wielkiej (Rosja), Małej (Ukraina) i Białej Rosji samowładca i licznych państw i ziem wschodnich i zachodnich i północnych ojczyc i dziedzic spadkobierca i gosudar i posiadacz.

Niezwykłe interesująca jest też zachowana na dokumencie cara Piotra I z 1707 roku średniej wielkości pieczęć okrągła o średnicy ok. 55 mm. Na pieczęci tej wyobrażona jest w środku tarcza hiszpańska okolona łańcuchem św. Andrzeja Apostoła, na tarczy dwugłowy orzeł z trzema koronami zamkniętymi nad głowami, mający na piersi tarczę z herbem Moskwy. Nad tarczą znajduje się duża korona, wzorowana na koronach z zachodnich herbów królewskich. Na skrzydłach orła brak tarczy herbowych ziem rosyjskich znanych z dwóch innych tłoków podobnych pieczęci Piotra I⁶⁷. Można zatem uznać, że w Bibliotece Kórnickiej zachował

⁶⁶ Евгений В. Пчелов, *Государственная печать Алексея Михайловича 1667 г.: к 350-летию герба Московского царства*, „Вестник архивиста”, 2017, № 4, s. 147–158.

⁶⁷ Według G. Wilinbachowa (Георгий Вадимович Вилинбахов, *Государственный герб России. 500 лет*, С. Петербург 1997, s. 41) pieczęć o podobnej treści Piotr I kazał sporządzić w 1699 roku, po powrocie z wielkiej podróży na Zachód. Na reprodukowanych w Internecie dwóch tłokach pieczętnych o podobnym kształcie na skrzydłach orła znajdują się symetrycznie po trzy tarcze herbowe ziem rosyjskich: na prawym heraldycznie skrzydle herby Włodzimierza, Kazania i Syberii, a na lewym skrzydle herby Kijowa, Nowogrodu i Astrachania, por. (1) „Музеи России” Copyright (c) 1996-2019 Museum.ru: <http://www.museum.ru/alb/image.asp?11438>; (2) https://itexs.net/files/online_html/138746/i_048.jpg [dostęp: 29.08.2019].

się unikatowy odcisk wczesnej pieczęci cara Piotra I. Napis otokowy, wykonany pochyłymi kapitalikami, wprowadza nowy tytuł „cara i samowładcy Wszechrosyjskiego”, którym zastąpiono tytuły „gosudara cara i wielkiego księcia”:

петръ алезѣвичь црь и самодержецъ всероссійскій и всеа сѣверныя страны повелитель.

Piotr Aleksiejewicz car i samowładca Wszechrosyjski i całego północnego kraju władca.

REGESTY ANALIZOWANYCH AKT

1

Gorodok, marzec 1576 roku

Odpowiedź Iwana IV Groźnego posłom Panów Rady polskiej i litewskiej, zwolenników wybranego na króla polskiego Ernesta Habsburga, zawierająca zgodę na objęcie przez carewicza Fiodora tronu litewskiego i zawarcie traktatu pokojowego oraz sojuszniczego.

Biblioteka Kórnicka, sygn. 1537, k. 67r–68v i 70, 170, współczesna kopia sporządzona w kancelarii litewskiej listu przywiezionego przez posłów Stradomskiego i Narbuta (Uzupełnienia, k. 70).

Na odwrocie: (1) *Artykuły od Moskiewskiego podane iesliby go na Krolestwo Polskie obrano*; (2) u dołu: No. 3. *Fasc. 20 Manuskripta*; (3) pośrodku pismem współczesnym: *Elekcja*.

Kopia: w ks. poseselskiej w Moskwie: РГАДА, Ф. 79. Сношения России с Польшей, Оп. 1, Кн. 10, к. 121–127v, **Druk:** *Посольская книга по связям России с Польшей (1575–1576 гг.) в: Памятники истории Восточной Европы. (Monumenta Historica Res Gestas Europae Orientalis Illustrantia)*, Том VII, Древлехранилище, Москва – Варшава 2004, s. 93–96.

Uzupełnienia: 1. k. 70v, tytuły panów rady z dopiskiem mało starannym pismem XVI w.: *копя листу московского через Страдомского и Нарбута, ф лист московского до панов рад корунных послано*; obok dopisek archiwisty ołówkiem: *1576 II do elekcji; niżej: No 17. Fasc. 7. Publicznych*; 2. k 170, warunki (artykuły), na jakich car miałby objąć tron i sprawować władzę przywiezione przez Krzysztofa Krajewskiego, *in dorso: Artykuły od Moskiewskiego podane iesliby go na Krolestwo Polskie obrano*.

2

Moskwa, 21 sierpnia / 1 września 1634 roku

Car Michał Fiodorowicz upoważnia swoich posłów bojara Wasyla Romodanowskiego i dworzanina Łariona Sumina i diaka Dymitra Prokofiewa do dokonania delimitacji granic między Wielkimi Łukami, Zawołoczem i Opoczką, a pozostającymi przy

Rzeczpospolitej włościami Uświat, Newel, Krasne i Siebież z przedstawicielami króla Władysława IV, na podstawie zawartego wcześniej układu pokojowego.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 1542, k. 48, oryginał papierowy o wymiarach 49,5 × 40,5 cm.

Na odwrocie: *Hramoty różne*: (1) pismem z XVIII–XIX w.: Nr 1. Fasc. 130 *Publicznych*; (2) *Moskiewskie Fascykuł* Nr 58; (3) 1634; (4) *ad Publica* z *Szkat.* 109; (5) 1634, 31 VIII; (6) *Fas.* 130; (7) *BK Ms.* 1542; (8) współczesny zapis ołówkiem: *BK Kórn.* 1542 / Nr. 19.

Wielka pieczęć okrągła o średnicy 9 cm, odcisnięta przez ozdobnie wyciętą kartę papieru po złożeniu stanowiącą ochronną okładkę.

3

Nad rz. Sutoczycą między W. Łukami a Newlem, 28 października / 7 listopada 1634 roku

Posłowie cara Michała Fiodorowicza, kn. Wasyl Romodanowski, dworzanin Łarion Sumin i diak Dymitr Prokofiew, z powodu przerwania misji wskutek złej pogody, wyznaczają termin ponownego spotkania dla wymierzenia granic zgodnych z ustaleniami pokoju w Polanowie na 13 sierpnia 1635 roku.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 1542, k. 52, oryginał papierowy: pasek papieru o wymiarach 123 × 15 cm, sklejonego z tzw. sstawów. Tekst pisany pionowo, z lewej strony margines ok. 3 cm. U dołu pod tekstem oryginalne podpisy posłów moskiewskich, a pod nimi trudno czytelne trzy pieczęcie sygnetowe odcisnięte w wosku zabezpieczone paskami papieru przewleczonymi przez naciętą i zagiętą do środka połowę szerokości karty u dołu dokumentu. Na lewym marginesie u dołu obok daty piórem 1635, poniżej ołówkiem 1634.

Na odwrocie: W górnej części napisy (1) przy krawędzi odwrócony: 1635; (2) pismem XVII w. *Hramota o Comissarow Moskiewskich na odroczenie do dnia 11 Augusta w roku 1635*; (3) *Mo, przekreślone* 9 12; (4) oznaczenie archiwalne 20; (5) wzdłuż lewej krawędzi Nr 9 *Fas.* 130 *Publicznych*; (6) ołówkiem z *rkp* 1542/20 *KK Radz* (Radziwiłłowskiego); (7) na sklejeniach: *Сєя; Зануци; Сставы*; (8) u dołu na wysokości pieczęci cyrylicą data ery ruskiej: *рѣмє год, [(7)133 rok]*, obok ołówkiem: 1634, XI i jakaś paginacja 20.

4

Sioło Siewiersty na granicy powiatu Wielkich Łuk, 22 sierpnia / 1 września 1635 roku

Posłowie cara Michała Romanowa kn. Wasyl Romodanowski, dworzanin Łarion Sumin i diak Dymitr Prokofiew zaprzysięgają z posłami króla Władysława IV Hieronimem Ciechanowskim (Ciechanowiczem) podsędkiem smoleńskim, Józefem Klonowskim stolnikiem połockim i Andrzejem Konińskim delimitację granicy zgodnie z dawnymi podziałami między moskiewskimi powiatami Wielkich Łuk, Zawołocza i Opoczki a powiatami Rzeczpospolitej, Uświat, Newel, Krasne i Siebież.

Biblioteka Kórnicka, sygn. 1542, k. 51, oryginał papierowy o wymiarach 42,7 × 32,8 cm.

U dołu pod tekstem oryginalne podpisy posłów moskiewskich, a pod nimi trudno czytelne trzy pieczęcie sygnetowe odcisnięte w wosku zabezpieczone paskami papieru przewleczonymi przez naciętą i zagiętą do środka trzecią część szerokości karty u dołu dokumentu.

Na odwrocie: (1) *Hramota Cresnogo całowania w roku 1634 BB Komissarzow moskiewskich*; (2) *Nr 15, Fas. 130 Publicznych*; (3) współczesnym pismem: 7144 – 22 sierpnia = 1635 – 1 września.

U dołu w środku trzy trudno czytelne odcisnięte w wosku pieczęcie sygnetowe woskowe posłów pod naciętą częścią karty z prawej strony.

5

Nad rzeką Udrą (Bolszaja Udraja)⁶⁸, 30 czerwca / 10 lipca 1642 roku

List sędziów miernicznych strony moskiewskiej: stolnika i namiestnika pieresławskiego kn. Dymitra Iwanowicza Szczerbatego, dworzanina Afanasija Osipowicza Proncziszczewa i diaka Mikifora Tałyzina do sędziów strony litewsko-polskiej: Juria Jeskowicza Despota Bratoszyczca Zenowicza starosty opieskiego, dworzanina i pułkownika, Hieronima Iwanowicza Technowskiego sędziego smoleńskiego ziemskiego i sekretarza królewskiego i Andrzeja Piotrowicza Konińskiego skarbnika połockiego z pretensjami o niedotrzymanie umowy i wznawianie roszczeń granicznych w stosunku do ustaleń z 1635 i 1636 roku.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 1595, k. 22, oryginał papierowy: pasek papieru o wymiarach 149 × 15,3 cm, sklejonego z tzw. sstawów. Tekst pisany pionowo, dwiema rękami, z lewej strony margines ok. 3 cm. Na marginesach dopisane ołówkiem numery wierszy co 10 oraz przy wierszu 127: =1642, 30 VI v.s.

Na odwrocie adres: *Великого Государя Владислава Четвертого, Божию Милостию короля польского и великого князя литовского и иных его королевского величества межевым судямъ, Юрю Яновичю Деспоту Братошичу Зеновичю старосте опескому, дворянину и полковнику войска королевские милости, да Гераниму Ивановичю Техановичю, суде земскому смоленскому, секретарю королевского величества, Ондрею Петровичю Конинскому скарбнику полотцкому дворянину его королевского величества.*

Na odwrocie: 1) *Przyniosł te gramotę Andrzej Kataurow da Borys Buchwostow (?)*; 2) *Za 14 sztuke to Pan Fonderunen (?) podał a tam infra być miała gdzie to za JM Pana Starosty Opieskiego działa się*; 3) 1650; 4) *N. 10 Fasc. 130 Publicznych.*

6

Moskwa, 1 / 11 lipca 1645 roku

Car Michaił Fiedorowicz zawiadamia Władysława IV i panów Rady o wysłaniu zgodnie z umową sędziów miernicznych do wyznaczenia granic między moskiewskimi ziemiami briańskiego powiatu Komarnickiego i sioła Oleszkowicz oraz miasta Putywła z Nowogrodem Siwierskim i Czernihowem ze strony polskiej i miasta Trubczewska z włościami i Poczapem etc.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 296, k. 2, oryginał papierowy in folio o wymiarach 53 × 41,2 cm. Piękny dyplom, pierwsze słowo «Божию» napisane wiązią wzbogaconą ornamentem roślinnym

⁶⁸ Obecnie jezioro Udraj (Удрай) i rzeczka tej nazwy (Большой Удрай) w rejonie Nowosokolnickim obwodu Pskowskiego, na zachód od Wielkich Łuk.

sięgającym połowy tekstu i ozdobną zastawką roślinną nawiązującą do wzorów bizantyjskich, zwieńczoną koroną carską. Pierwszy wiersz i inicjał drugiego wiersza napisane złotem.

Pismo: niezwykle wysmakowany skoropis moskiewski o drobnych literach i szerokiej interlinii, tekst tworzy wysoką, dość wąską na ok. 20 cm kolumnę z szerokimi marginesami po obu bokach.

Na odwrocie: *Credens carski*.

Pieczęć okrągła o średnicy 10,2 cm z herbem i tytułami cara Michaiła Fiodorowicza pod ozdobną papierową osłoną w formie 4 złożonych płatków lilii.

7

Moskwa, 5 / 15 sierpnia 1645 roku

Car Aleksy Michajłowicz zawiadamia Władysława IV o śmierci ojca, cara Michała Fiedorowicza 13 VII 1645 roku, proponuje zawarcie nowego traktatu pokojowego i wyjaśnia przyczyny niepowodzenia misji posła Gabriela Stępkowskiego wystanęgo do Moskwy do cara Michała.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 296, k. 1. Oryginał papierowy in folio 51,8 × 35,7 cm; inwokacja napisana złotem. Dyplom pięknie zdobiony z inicjałem sięgającym połowy tekstu i ornamentem roślinnym: niezwykle ozdobną zastawką zwieńczoną koroną carską i okazałymi stylizowanymi gałązkami kwiatów na obu marginesach (marginalia).

Dyplom poważnie uszkodzony, braki uzupełnione masą papierową w konserwacji. Tekst w części środkowej złożony dość przypadkowo, co uniemożliwia dokładne odczytanie, także nieczytelne niektóre wiersze w złożeniach.

Pieczęć okrągła cara Michaiła Fiodorowicza o średnicy ok. 10 cm identyczna z pieczęcią z nr. 6, jak widać car Aleksy nie zdążył jeszcze zlecić sporządzenia własnej pieczęci.

8

Moskwa, 22 listopada 1668 roku⁶⁹

Car Aleksy Michajłowicz odpowiada na ręce prymasa Mikołaja Prażmowskiego na pismo zawiadamiające o abdykacji króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego, niewymienionego z imienia Jana II Kazimierza.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 296, k. 3, oryginał papierowy o wymiarach 35,5 × 39,7 cm, ślad pieczęci o średnicy ok. 14 cm, co wskazuje na użycie wielkiej pieczęci państwowej cara, zachowanej na dokumencie nr 10.

Pismo: elegancki skoropis kancelaryjny, treść tworzy równy prostokątny blok w centrum karty.

Na odwrocie pod śladem niezachowanej wielkiej pieczęci powtórzony adres: *Ясне вельможному Миколаю на Пражмове Пражмовскому арцыбискупу гнезнен[скому], примасу Коруны Польские и Великого Княжества Литовского, первому князю и всему се[нату] духовного и мирного обоего народу Коруны Польские и Великого Княжества Литов [ского].*

⁶⁹ Dokument podwójnie datowany według ery ruskiej kalendarza juliańskiego i AD kalendarza gregoriańskiego, po którym podano datę dzienną, co wskazuje na dzień zgodny z kalendarzem gregoriańskim.

9

Moskwa, 22 listopada 1668 roku

Car Aleksy Michajłowicz odpowiada na list prymasa Mikołaja Prażmowskiego przysłany po abdykacji króla [Jana Kazimierza] przez gońca Jana Franciszka Gojszewskiego.

Biblioteka Kórnicka, BK 296, k. 4, oryginał papierowy in folio o wymiarach 51,5 × 39,3 cm.

Pieczęć: wielka pieczęć carska o średnicy ok. 13,5–14 cm według wzoru z 1667 roku, pokruszona, zachowana w dwóch kawałkach, w ok. 15%, opisana pod nr. 11. Pismo: elegancki kancelaryjny skoropis moskiewski. Inicjał.

Na odwrocie pod śladami wielkiej pieczęci adres: *Ясне вельможному Миколаю на Пражмове Пражмовскому арцибискупу гнезненскому, примацу Коруны Польские и Великого Княжества Литовского, первому князю и всему сенату духовного и мирного обоего народа Коруны Польские и Великого Княжества Литовского.*

10

Moskwa, 16 / 26 stycznia 1669 roku

Car Aleksy Michajłowicz zwraca się do prymasa Mikołaja Prażmowskiego i Panów Rady polskiej i litewskiej z propozycją zawarcia pokoju i sojuszu.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 296, k. 6, oryginał papierowy o wymiarach 51,1 × 38,2 cm.

Pieczęć: wielka pieczęć carska o średnicy ok. 13,5–14 cm według wzoru z 1667 roku, treść omówiona w tekście artykułu.

Na odwrocie zapiski: *Ясне освеченому ксенже Миколаю на Пражмове Пражмовскому арцибискупу гнезненскому, примацу Коруны Польские и Великого Княжества Литовского, первому князю и ясневелеможнымъ велеможнымъ паномъ раде и всей Речипосполитой.*

Doskonale zachowana wielka pieczęć z dwugłowym orłem cesarskim i trzema koronami oraz napisem otokowym.

Pismo: elegancki kancelaryjny skoropis moskiewski.

Ornament roślinny stylizowany na tzw. styl starodrukowy: 1) ozdobione fantazyjnymi liśćmi napisane więzią pierwsze słowo «Бора»; 2) zastawka przedstawiająca wyidealizowany ogród kwiatów zwieńczona zamkniętą koroną ze zwykłym krzyżem; (3) dwa marginalia to gałązki kwiatów po obu stronach sięgające 1/3 tekstu.

11

Andruszów, 22 października / 1 listopada 1669 roku

Posłowie cara Aleksego Michajłowicza: Atanazy Ordin Naszczokin i Iwan Sawinowicz Snogorochow oraz komisarze króla Michała [Korybuta Wiśniowieckiego] i Rzeczpospolitej, Jan Gniński, Mikołaj Ciechanowiecki, Cyprian Brzostowski, Marcjjan Ogiński, Kazimierz Zapolski i Stanisław Kowalewski wzywają hetmana Doroszenkę i przedstawicieli wojska zaporoskiego z obu stron Dniepru oraz przedstawicieli duchowieństwa i mieszczan na zjazd do Kijowa w celu zakończenia wojny domowej na Ukrainie.

Biblioteka Kórnicka, BK 296, k. 5, oryginał papierowy in folio o wymiarach 51 × 41 cm.

Pod tekstem podpis Atanazego Naszczokina i jego pieczęć owalna oraz podpis Iwana Gorochowa i jego nieco mniejsza pieczęć owalna. Na pieczęci A. Naszczokina widoczne fragmenty napisu otokowego i ślady rysunku herbu, przedstawiającego nagiego mężczyznę siedzącego na tronie, trzymającego w ręku błyskawicę. Pieczęć diaka Gorochowa jest nieczytelna.

Pismo: elegancki kancelaryjny skoropis moskiewski.

Na odwrocie adres: *Original listu od moskiewskich do Doroszenka y kozakow ukraińskich po obupoł Dniepra będących. Do Kiiowa int... posłany.*

12

Moskwa, 8 grudnia 1671 – 4 marca 1672

Posłowie cara Aleksego Michajłowicza bojarzy i dumni ludzie, bliźni bojar i namiestnik twerski kn. Juri Aleksiejewicz Dołgoruki, bojar i namiestnik suzdalski kn. Dymitr Aleksiejewicz Dołgoruki, dumny bojar i namiestnik sierpuchowski Artemon Siergiejewicz Matwiewjew, dumny dworzanin Grigorij Karpow syn Bogdanow i diak Jakow Pozdyszew przekazują posłom nadzwyczajnym i pełnomocnym króla Michała, wojewodzie chełmińskiemu, staroście kowalewskiemu, grodeckiemu i radzińskiemu Janowi Gnińskiemu, staroście dowgowskemu, administratorowi ekonomii sokolskiej Cyprianowi Pawłowi Brzostowskiemu i sekretarzowi poselskiemu księdzu Aleksandrowi Kotowiczowi scholastykowi wileńskiemu rejentowi kancelarii W. Ks. Litewskiego, dziesięć oficjalnych odpowiedzi prezentujących stanowiska strony moskiewskiej w sprawach negocjowanych w czasie pobytu poselstwa Króla Michała i Rzeczypospolitej w Moskwie.

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 296, poszyt 40 kart o wymiarach z oprawą 43 × 26,5 cm + oprawa. Numeracja kart dokonana piórem przez archiwistę Biblioteki Kórnickiej w 1951 roku obejmuje pełną paginację, na odwrocie karty 40 u dołu wpis: Kart ochronnych A-B. k. 40 [k. 14 luźna], k. 1.2.9.14 z pieczęciami. JŁ. 1951 r.

Druga, zapewne późniejsza numeracja obejmuje tylko karty zapisane od 3 do 34, karta 35–39 nie ma tej numeracji; k. 40: fragment jakiegoś sstawu naklejony na kartę z zapisem końcowym nieznanego dokumentu: *Сие утверждение в царствующем| велице граде Москве, лета от создания мира зрп-го месяца февраля ѣдня, а от рождества Бога Нашего Иисуса Христа лета ахов-го году (To potwierdzono w panującym mieście Moskwie, roku od stworzenia świata lata 7180, miesiąca lutego 3 dnia, a od narodzenia Boga Naszego Jezusa Chrystusa lata 1672 roku).*

Dokument szeroko cytowany przez Z. Wójcika, *Między traktatem andruszowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1772*, Warszawa 1968.

1. k.7–10v, dokument niedatowany.

Negocjatorzy moskiewscy odpierają zarzut strony Rzeczypospolitej, jakoby car nie dotrzymał warunków rozejmu andruszowskiego nie oddając w terminie Kijowa, faktem jakoby Doroszenko zamierzał porozumieć się z Turcją i oddać sultanowi Kijów, a cara zdradził Iwaszko Brzuchowiecki. Ponadto strona moskiewska uznaje za złamanie porozumienia wszelkie przejawy braku szacunku dla cara Aleksego, czego dowodem są liczne przykłady pisania jego imienia bez pełnej tytułatury w korespondencji zagranicznej kancelarii królewskiej, urzędników Rzeczypospolitej oraz w szeroko cytowanej książce

Stanisława Temberskiego „Jasność Jasnej Góry”, liście do chana krymskiego, gdzie cara obraźliwie nazwano Moskwinem.

2. k. 11r–13v, ok. 21/31 grudnia 1671 roku

Negocjatorzy moskiewscy odpowiadają na przedstawioną w rozmowach „czwartą odpowiedź” posłów Rzeczypospolitej, którzy zarzucili stronie moskiewskiej niedotrzymanie umowy i nieudzielenie pomocy przeciw zbuntowanemu Petro Doroszence. Strona moskiewska uznaje, że to Rzeczypospolita naruszyła sojuszniczy punkt traktatu andruszowskiego, tajnie umawiając się z Krymem, wbrew zobowiązaniu do wspólnego występowania, oraz wnosi kolejne pretensje do publikowanych w Polsce ksiąg, w których Rosja jest obrażana.

3. k. 14r–15v, Moskwa, 28 grudnia 1671 roku / 7 stycznia 1672 roku

Odpowiedź strony moskiewskiej na stanowisko posłów Rzeczypospolitej, którzy nie zgodzili się na wysłuchanie posłańców kozackiego hetmana Demiana Ihnatowicza, oskarżających Kozaków siewierskich o zagarnięcie ziem nad Sożą. Strona moskiewska argumentuje, że na Ukrainie poseł Biniewski wziął udział w komisji w Ostrogu z Romanem Maciukiem ze strony Kozaków zaporoskich, a ponadto Iwan Wyhowski był nawet senatorem, jak i dwaj władcy ukraińscy, więc posłowie powinni zgodzić się na wysłuchanie, bo brak zgody to naruszenie traktatu andruszowskiego i postanowienia moskiewskiego.

4. k. 16r–19v, Moskwa, 1/11 stycznia 1672 roku

Odpowiedź strony moskiewskiej na skargę strony Rzeczypospolitej, że Kozacy siewierscy przeszli Soż i zagarnęli ziemie powiatów reczyckiego i mozyrskiego oraz województwa mścisławskiego i wygnali 200 szlachty, co zgodnie z traktatem andruszowskim car zobowiązany jest uspokoić. Strona moskiewska odrzuca skargę i wręcz stwierdza na podstawie relacji hetmana Demiana Ihnatowicza, że to Doroszenko ze swoimi Kozakami narusza granice, kupcy strony małorosyjskiej są prześladowani po stronie Rzeczypospolitej etc. Odpowiedź jest wielką skargą Rosji na szkody czynione po rosyjskiej stronie Soży przez Kozaków Doroszenki i obarczeniem winą strony polskiej, która przewleka delimitację granic.

5. k. 20r–21v, Moskwa, 1/11 stycznia 1672 roku

Siądma odpowiedź. Strona moskiewska nawiązuje do piątej i szóstej odpowiedzi, w której na podstawie listu Demiana Ihnatowicza odrzuciła oskarżenia o naruszenia granicy na Soży i za zasadnicze uznaje, zgodnie z 4 art. traktatu andruszowskiego, zobowiązanie obu stron do zapewnienia pokoju i wymuszenie posłuszeństwa na własnych Kozakach przez obie strony. Faktycznie oznacza to stwierdzenie, że art. ten łamie Rzeczypospolita, zwłaszcza wskutek odrębnej komisji w Ostrogu, po której król wysłał buławę Chanence na Zaporozu.

6. k. 22r–23v, niedatowany, przed 9/19 stycznia 1672 roku

Po siódmej odpowiedzi strona moskiewska, odpowiadając na pytanie polskich posłów, przedstawia swoją propozycję odnowienia artykułu traktatu mówiącego o sojuszu (союзная статья), o czym solidarnie zawiadomiono po zawarciu traktatu w Andruszowie sultana tureckiego. Z kolei strona moskiewska odwołuje się do przyjętego w czasie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych postanowienia o utrzymywaniu przez każdą ze stron w bezwzględny posłuszeństwie i pokoju swoich Kozaków i zabronienia im kontaktów z Turcją i Krymem, ale Doroszenko uciskany w wierze greckiej przez Rzeczypospolitą poddał się sultanowi, który wszczął wojnę.

7. k. 24r–27v, Moskwa, 9/19 stycznia 1672 roku

Kolejne wywody strony moskiewskiej dotyczące art. 4 traktatu andruszowskiego, który zdaniem bojarów złamała strona polska, zaś strona moskiewska nie naruszyła jej, nie wkroczyła do puszczy za Sożą. Natomiast Rzeczypospolita nie utrzymuje w posłuszeństwie Kozaków zaporoskich; w czasie zdrady Brzuchowieckiego Kozacy Doroszenki z Tatarami zniszczyli wiele miast po stronie rosyjskiej z powodu braku pomocy ze strony Rzeczypospolitej. Są też zarzuty fałszywego przedstawienia roli posła Karwowskiego na Krymie i pretensje o paszkwil autorstwa podkanclerzego Andrzeja Olszowskiego.

8. k. 28r– 33v, niedatowany [po 9/19 I 1672 roku]

Strona moskiewska zarzuca Rzeczypospolitej naruszenie gwarancji wolności wyznawania prawosławia zawartych w traktacie andruszowskim. Następnie poddaje analizie wybrane artykuły – 3, 8, 9, 11, 22 – traktatu andruszowskiego, wskazując, co powinno zostać w nich zmienione lub poprawione. Omawiane są dyskusje, jakie miały miejsce po przybyciu poselstwa do Moskwy 8 XII 1671 roku, bowiem car nie zgadzał się wysłuchać posłów stojących przed nim w czapkach (wymógł ich zdjęcie) oraz ustalono diety posłów.

9. k. 34–36v, Moskwa, 15/25 I 1672 roku

Bojarzy moskiewscy odpowiadają na prośbę poselstwa polskiego, by po przyjęciu moskiewskich warunków uspokojenia Ukrainy car ratyfikował traktat andruszowski i postanowienie moskiewskie oraz informują, że car spełnia wszystkie warunki traktatu andruszowskiego i postanowienia moskiewskiego, ale zgadza się je zaprzysiąc, jeśli zmienione zostaną szczegółowo omówione artykuły niedotrzymane przez stronę polską.

10. k. 38–39, Moskwa, 26 II/7 III 1672 roku

Stanowisko bojarów moskiewskich podane posłom Rzeczypospolitej w sprawie propozycji przejścia Doroszenki z wojskiem zaporoskim do Moskwy, zawierające zapewnienie, że według danych rosyjskich sułtan turecki walczy z Arabami i z Persją, wobec czego najazd z jego strony nie grozi.

13

Żółkiew, 20 lutego / 2 marca 1707 roku

Car Piotr I Aleksiejewicz udziela pełnomocnictwa ministrom, najwyższemu komnatnemu [Iwanowi Semionowiczowi] Gołowkinowi i stolnikowi ks. [Łuce Fiodorowiczowi] Dołgorukowowi do rozmów z posłami Rzeczypospolitej, wojewodą krakowskim ks. Januszem [Antonim] Wiśniowieckim, wojewodą mazowieckim Stanisławem Chomentowskim i marszałkiem wielkim litewskim Marcjaniem Wołowiczem [reprezentantami konfederacji sandomierskiej, przybyłymi do Żółkwi po abdykacji Augusta II]

Biblioteka Kórnicka, sygn. BK 400, k. 24, oryginał papierowy o wymiarach 41,2 × 31 cm.

Na odwrocie: *Plenipotencya Ministrow Cora Imia ad conferendum z Posłami Stanow Rzpety w Żółkwi c 22 Febr. Roku 1707⁷⁰.*

Pieczęć okrągła o średnicy ok. 55 mm. Z herbem Rosji i napisem otokowym cara Piotra I.

⁷⁰ Na 22 lutego 1707 roku na podstawie tego zapisu dokument ten datowany jest także w Katalogu rękopisów Biblioteki Kórnickiej, co jest błędem, bo w tekście używane są już cyfry arabskie i wyraźnie widoczna liczba 20.

BIBLIOGRAFIA

- Historia dyplomacji polskiej*, t. II: 1572–1795, Warszawa 1982.
- Koneczny Feliks, *Geneza urosczeń Iwana III do Rusi Litewskiej*, „Ateneum Wileńskie”, t. 10–11 (1925/1926), s. 194–264.
- Kubala Ludwik, *Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650*, [w:] „Szkice historyczne”, seria I, Lwów 1880, s. 184–230.
- Nowy słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski* PWN, Warszawa 2010.
- Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, wyd. Franciszek Ksawery Kluczycki, t. 1, cz. 1, Kraków 1880.
- Stiepanow Walerij L., *Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska – zasadnicze etapy i tendencje rozwoju (XVII–początek XX wieku)*, 1. *Połowa XVI–XVII wieku – służąca (służąca) biurokracja*, [w:] *Dzieje biurokracji*, t. IV, cz. 1, red. Artur Górak, Krzysztof Latawiec i Dariusz Magier, Lublin – Siedlce 2011, s. 41–45.
- Urzędnicy wielkopolscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, opr. Adam Bieniaszewski, Wrocław 1987.
- Zoltán András [Золтан Андраш], *K predyistorii russk. «Gosudar»*, „Из истории русской культуры”, т. II, кн. 1, s. 554–590, pierwsze wydanie w: „Studia Slavica Hungarica” 29 (1983).
- Беляев Иван, *Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII столетий*, Москва 1907 [2 wyd. 1911].
- Вилинбахов Георгий В., *Государственный герб России. 500 лет*, С. Петербург 1997.
- Гадзяцкий Сергей, *Николаева Александра, Русская скоропись XV–XVIII вв.*, Москва 1974.
- Городилова Людмила, *Русская скоропись XVII века*, Хабаровск 2000.
- Каштанов Сергей М., *Русская дипломатика*, Москва 1988.
- Леонтьев Алексей К., *Образование приказной системы управления в русском государстве*, Москва 1961.
- Лисейцев Дмитрий В., Рогожин Николай М., Эскин Юрий М., *Приказы Московского государства XVI–XVII вв. Словарь-справочник*, Москва – Санкт-Петербург 2015.
- Обзор посольских книг из фондов коллекций, хранящихся в ЦГАДА (конец XV – начало XVIII в.)*, сост. Николай М. Рогожин, Москва 1990.
- Пчелов Евгений В., *Государственная печать Алексея Михайловича 1667 г.: к 350-летию герба Московского царства*, „Вестник архивиста” 2017, № 4, s. 147–158.
- Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел*, ч. 5, [Договоры России с европейскими и азиатскими государствами (1326–1584)], Москва 1894.
- Тихомиров Михаил Н., Муравьев Анатолий В., *Русская палеография*, Москва 1966.
- Ульянов Олег Г., *Венчание на царство Владимира Святого и утверждение царского титула Ивана Грозного в грамоте Константинопольского патриарха Иоасафа II*, [w:] *Историк и общество. Исторический факт и политическая полемика. Сборник статей*, ред. Марина Павловна Айзенштат, Москва 2011, s. 80–97.
- Хрестоматия по истории СССР, т. 1, С древнейших времён до конца XVII века*, сост.: Владимир И. Лебедев, Михаил Н. Тихомиров, Владимир Е. Сыроечковский, Москва 1951.
- Portal Itextnet. *Электронная библиотека книг: pieczęć Piotra I*, https://itexts.net/files/online_html/138746/i_048.jpg [dostęp: 29.08.2019].

Portal *Museum.ru*: Печать Петра Алексеевича, <http://www.museum.ru/alb/image.asp?11438> [dostęp: 20.08.2019].

Portal *История Лигово под Петербургом*: документ Микоłaja II, http://ligovo-spb.ru/img/ludi/mertanen-n-k_tsarskaya-gramota-1916.jpg [dostęp: 29.08.2019].

ABSTRACT

KRZYSZTOF PIETKIEWICZ

DIPLOMACY OF MOSCOW TSARS' ACTS FROM THE 17TH CENTURY IN THE COLLECTIONS OF THE KÓRNIK LIBRARY

This article is devoted to a diplomatic (formal) analysis of 13 documents, including 12 originals issued by Russian tsars between 1576 and 1707, which are kept at the Kórnik Library. Among them, there are two original letters by Tsar Michael of Russia dating to 1634 and 1645 and four documents by Tsar Alexis of Russia from 1645 and 1668–1669. The collection also includes Peter the Great's mandate of 1707 given to Russian negotiators for talks with representatives of the Sandomierz confederation, two extremely interesting documents (in the form of scrolls) of border-related negotiations dating to 1634 and 1645, as well as a notebook of 40 pages containing the Russian party's proposals presented to Polish envoys during negotiations in Moscow at the turn of 1671 and 1672. The article is enriched with an analysis of the content of four well-preserved tsar's seals applied to the documents in question.

Keywords: 17th century Russia, Michael of Russia (1596–1645), Alexis of Russia (1629–1676), Peter the Great (1672–1725), 17th–18th century diplomacy, 17th–18th century sigillography, 1634 Treaty of Polyanyovka, Polish-Russian relations.